

Obronić „czerwone imperium”

Polityka pamięci Federacji Rosyjskiej wobec państw bałtyckich – wybrane aspekty

Pojęcie imperium jest nieodłącznie związane z polityką pamięci prowadzoną przez Federację Rosyjską. Przemiany polityczne, jakie zaszły na przełomie lat 80. i 90., doprowadziły do przyjęcia przez Rosję roli spadkobiercy Związku Sowieckiego. Federacja Rosyjska przejęła po „czerwonym imperium” nie tylko większość konwencjonalnych sił zbrojnych oraz cały arsenał nuklearny; okazała się również głównym dziedzicem sfery symbolicznej pozostałej po ZSRS. Szczególnie odnosi się to do najważniejszego mitu historycznego, uzasadniającego dziejową rolę Związku Sowieckiego, czyli zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej nad hitlerowską III Rzeszą.

Równocześnie „największa katastrofa geopolityczna XX w.”, jak w 2005 r. określił rozpad ZSRS ówczesny prezydent Władimir Putin, doprowadziła do przekształcenia się dawnych republik związkowych w niezależne państwa. Nowe kraje, które pojawiły się na początku lat 90. na mapie Europy Wschodniej, przyjęły wobec dawnego imperialnego centrum rozmaite i często bardzo odmienne wektory polityki. Wybrane przez władze Białorusi, Mołdawii, Ukrainy, Litwy, Łotwy i Estonii kierunki polityki względem Rosji definiowały sposób konstruowania tamtejszych narracji o przeszłości. Niewątpliwą trudnością, przed którą stanęły nowo powstałe państwa, był ciężar sowieckiej spuścizny historycznej, który zasadniczo utrudniał konstruowanie pamięci wolnej od dziedzictwa poprzedniej epoki. Co więcej, w niektórych przypadkach okazało się, iż zakorzenienie sowieckich mitów nie tylko stanowi efekt działania propagandy, lecz jest także rezultatem obiektywnych historycznych okoliczności. Szczególnie dotyczy to Białorusi, gdzie tradycje narodowe nigdy nie były zbyt bogate ani mocno zakorzenione. Z podobnym problemem mamy do czynienia w przypadku Donbasu, Krymu oraz – w mniejszym (i po 2014 r. szybko malejącym) stopniu – południowej Ukrainy.

Mimo to w części państw rejonu ukształtowały się silne wektory polityki pamięci zasadniczo przeciwstawne całemu dziedzictwu epoki sowieckiej. Szczególnie mocno zako-

rzeńiły się one w krajach bałtyckich¹. Było to możliwe, ponieważ terytoria te mają bogatą tradycję oporu wobec sowietyzacji. Działania podziemia antykomunistycznego na Litwie stanowiły rzeczywistą formę sprzeciwu jej mieszkańców wobec władzy sowieckiej. Mniejsze znaczenie i skalę posiadała walka partyzantki antysowieckiej na Łotwie oraz w Estonii. W krajach tych mit walki antysowieckiej jest więc częściej łączony z działalnością formowanych przez Niemców od 1943 r. narodowych dywizji Waffen-SS, które wzięły udział w obronie krajów bałtyckich przed Armią Czerwoną w latach 1944-1945. Pamięć tego typu, sprzeczna w wielu aspektach z pamięcią Holocaustu, jest ponadto czynnikiem potencjalnie konfliktogennym.

Ważnym elementem interpretacji przeszłości – wspólnym dla wszystkich państw bałtyckich – jest pamięć o ofiarach systemu komunistycznego. W krajach tych przyjęło się nawet pojęcie „okupacji sowieckiej”, jako kamienia węgielnego tamtejszych państwowości. Uznanie tego faktu ma decydujący wpływ na politykę Rygi i Tallinna odnośnie do mniejszości rosyjskojęzycznej. Mieszkańcom Estonii i Łotwy, którzy osiedlili się na ich terytorium po 1940 r., odmówiono przyznania obywatelstwa, chyba że przejdą oni skomplikowaną procedurę naturalizacyjną.

Sytuacja ta w zasadniczy sposób określa funkcjonowanie kierunków polityki pamięci. Ponieważ na Łotwie i w Estonii rolę depozytariuszy i strażników pamięci postsowieckiej sprawują mniejszości narodowe (głównie rosyjska), na poziomie władzy centralnej zdominowanej przez łotewskie i estońskie partie centrum i prawicy mamy do czynienia z ciągłością w konstruowaniu ogólnopaństwowego dyskursu pamięci. W jeszcze lepszej sytuacji znajduje się Litwa, nieposiadająca znaczących w skali kraju mniejszości narodowych. Pomimo iż w przestrzeni publicznej na Litwie funkcjonuje pamięć polska, żydowska czy rosyjska, żadna z nich nie jest konkurencyjna wobec pamięci dominującej grupy etnicznej. Co prawda w okresie rządów lewicy zainteresowanie historią i polityką pamięci nad Wilią naturalnie maleje, jednak zmiany władzy nie mają wpływu na fundamenty litewskiej polityki pamięci.

¹ Bez wątpienia pamięć ta znajduje reprezentatywne odbicie również na Ukrainie. W odróżnieniu wskazuje od krajów bałtyckich, gdzie możemy mówić o jej ciągłości, nad Dnieprem zwolennicy polityki pamięci zakładającej separację od Moskwy zyskali przewagę jedynie za czasów Wiktora Juszczuki. Pewne wydarzenia w sferze polityki pamięci po upadku Wiktora Janukowycza (np. powołanie nacjonalistycznego historyka Wołodymyra Wiatrowycza na przewodniczącego ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej) wskazują, iż wraca ona również obecnie. Trudno jednak oczekiwać, aby władze aktywniej zajmowały się polityką pamięci w realiach konfliktu z Rosją. Równocześnie jednoznacznie antysowiecka w wymowie pamięć o walce Ukraińskiej Powstańczej Armii ogranicza się w zasadzie do trzech obwodów Galicji. W skali całej Ukrainy pamięci nacjonalistyczna i postsowiecka wzajemnie ze sobą konkurują, a nieraz się przenikają. Na potwierdzenie tego wystarczy wspomnieć, że według badań z 2010 r. 82% Ukraińców uważa Dzień Zwycięstwa za wielkie święto, a równocześnie przeszło 60% sądziło, że Wielki Głód był zbrodnią ludobójstwa (obecnie te statystyki byłyby zapewne nieco inne wskutek upowszechnienia pamięci nacjonalistycznej, przy jednoczesnym osłabieniu postsowieckiej). Por. T. Olszański, *Ukraińska polityka historyczna* [raport OSW z 9 IX 2009], „Tydzień na Wschodzie” 2009, nr 30(105); i dem, *Miejsce UPA w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Dylematy polityki historycznej Ukrainy* [raport OSW z czerwca 2013], „Punkt Widzenia” 2013, nr 35, s. 27, 39.

Nowe dyskursy pamięci kształtujące się po rozpadzie Związku Sowieckiego w krajach bałtyckich stanowiły wyzwanie dla Moskwy. Pamięć o antykomunistycznej walce wschodnioeuropejskich legionów Waffen-SS czy Leśnych Braci jest fundamentalnie sprzeczna z mitem wyzwolicielskiej roli Armii Czerwonej. Ogólny sens historycznej roli Związku Sowieckiego jest dodatkowo podkopywany przez pamięć o ofiarach systemu komunistycznego. Zakwestionowanie dziejowej roli imperium Stalina niewątpliwie sprzyja politycznej emancypacji dawnych republik związkowych spod wpływów Moskwy. Zagadnienia pamięci historycznej stykają się tu z problematyką mniejszości rosyjskiej na Łotwie oraz w Estonii. Z tego powodu Federacja Rosyjska, wykorzystując pośrednie i bezpośrednie instrumenty wpływu, próbuje aktywnie dyskredytować politykę pamięci w krajach bałtyckich.

Celem niniejszego studium jest próba analizy polityki pamięci Federacji Rosyjskiej wobec Litwy, Łotwy i Estonii. Wybór krajów bałtyckich jako problemu badawczego może wydawać się subiektywny, gdyż z silną pamięcią o charakterze antysowieckim mamy do czynienia również w Gruzji, Polsce czy na Ukrainie. Jednakże w żadnym z tych krajów, w odróżnieniu od Litwy, Łotwy i Estonii, nie istnieje społeczny konsensus co do oceny reżimu komunistycznego². Niewątpliwie architekci rosyjskiej polityki pamięci często traktują kraje bałtyckie jako „byt zbiorowy”, co wydaje się dodatkowo upoważniać zasadność wyboru przedmiotu badawczego³. Mówiąc o wybranych aspektach tejże polityki, koncentruję się na tych środkach wyrazu polityki pamięci, które przynajmniej częściowo są nakierowane „na zewnątrz”. Dlatego też świadomie rezygnuję z poruszania problematyki obrazu krajów bałtyckich w podręcznikach szkolnych Federacji Rosyjskiej⁴. Nie interesuje mnie również obraz historii krajów bałtyckich w tej części historycznej literatury rosyjskiej, której powstanie, według wszelkiego prawdopodobieństwa, nie jest związane z inicjatywą władz. Sformułowanie „wybrane aspekty” posiada także wymiar czasowy: nie zamierzam w poniższym opracowaniu podejmować zagadnienia obrony dziedzictwa imperialnego białej Rosji, które jako niezmiernie ciekawe zasługuje na oddzielne opracowanie⁵. Problematyka rosyjskiej

² Zdaniem Stefana Troebsta konsensus ten opiera się na akceptacji twierdzeń, iż reżim komunistyczny był narzucony z zewnątrz, był „obcy”, w tym również „obcy” pod względem etnicznym. Mimo że ostatnia teza niemieckiego uczonego budzi pewne wątpliwości w odniesieniu do Litwy, model ten wydaje się dobrze opisywać kulturę pamięci i politykę pamięci w krajach bałtyckich. III. Требст, „Какой такой ковер?” *Культура памяти в посткоммунистических обществах восточной Европы. Попытка общего описания и категоризации*, „Ab Imperio” 2004, No. 4, s. 51-52.

³ Wydaje się zresztą, że w rosyjskiej tradycji jedność regionu jest zarysowana mocniej aniżeli np. w Polsce. Przykładowo w języku polskim nie funkcjonuje odpowiednik rosyjskich słów „Балтия” czy też bardziej pejoratywnego „Прибалтика”, stosowanych na zbiorowe określenie Litwy, Łotwy i Estonii.

⁴ Na ten temat por. S. Denisa-Liepniece, *From Imperial Backwater to Showcase of Socialism. Latvia in Russia's School Textbooks*, [w:] *Geopolitics of History in Latvian-Russian relations*, ed. N. Muižnieks, Riga 2011, s. 59-86.

⁵ Szczególnie ciekawym przykładem tegoż jest film *Карамели: Правда о латышских стрелках* w reżyserii Aleksieja Kitajcewa, stworzony na zamówienie kanału filmowego Rossiya w 2007 r. W obrazie tym Łotewscy Czerwoni Strzelcy (będący zjawiskiem w większym stopniu łotewskim aniżeli bolszewickim) oskarżeni są o zniweczenie „ostatniej bezkrwawej historycznej szansy rozwoju Rosji w XX w., a także o mord na rodzinie carskiej”.

polityki pamięci jest w Polsce tematem szeroko dyskutowanym, aczkolwiek mało zbadanym. Ujęcia tego zagadnienia sprowadzają się niejednokrotnie do ogólnikowych i niewiele wnoszących szkiców⁶. Więcej informacji pozwalających zrozumieć niektóre aspekty omawianego problemu dają prace Tomasza Stryjka⁷, Andrzeja Nowaka⁸ czy Jana Szumskiego⁹. Opracowania te nie mają charakteru ujęć całościowych i nie pretendują do takiej roli. O znaczeniu owej tematyki dla współczesnej Polski dobitnie świadczy powstanie, a następnie upublicznienie specjalnego raportu Biura Bezpieczeństwa Narodowego (powstałego z inicjatywy jego ówczesnego szefa Aleksandra Szczygły), zatytułowanego *Propaganda historyczna w Rosji w latach 2004-2009 r.*¹⁰ Materiał ten wnosi do obiegu publicznego wiele istotnych informacji, choć niektóre przedstawione w nim interpretacje budzą wątpliwości¹¹. Zaprezentowane informacje udowadniają istnienie wolnej przestrzeni badawczej, oczekującej na zagospodarowanie. Jest ono potrzebne zwłaszcza wobec ponownej aktywizacji rosyjskiej polityki pamięci w związku z wydarzeniami na Ukrainie.

Wspomnę jeszcze o pojęciach: świadomie rezygnuję z używania terminu „polityka historyczna” w formie zaproponowanej przez rosyjskiego badacza Aleksieja Millera, który tłumaczył ją jako „rozprzestrzenione w wielu krajach postkomunistycznych wykorzystanie selektywnie wybranych elementów z przeszłości w koniunkturalnych celach politycznych”¹². Zasady te, zdaniem rosyjskiego uczonego, miały ukształtować się w krajach Europy Wschodniej w pierwszych pięciu latach obecnego stulecia. Propozycja A. Millera

⁶ W. Kutiawin, *Pamięć historyczna Rosjan. Między dziejopisarstwem akademickim a historiografią „ludową”*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S. M. Nowiński, J. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 35-42.

⁷ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka [et al.], *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Warszawa 2012, s. 423-429; T. Stryjek, *Ukraina przed końcem historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci*, Warszawa 2014, s. 145-200, 349-380.

⁸ A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków-Warszawa 2004, s. 258-290, *Arkana Historii*; idem, *Historie politycznych tradycji. Piłsudski, Putin i inni*, Kraków 2007, s. 321-351, *Arkana Historii*.

⁹ J. Szumski, *Stalin pisze „historię” swojego paktu z Hitlerem*, [w:] *Geneza paktu Hitler-Stalin. Fakty i propaganda*, red. B. Musiał, J. Szumski, Warszawa 2012, s. 84-105.

¹⁰ L. Pietrzak, B. Cichoński, *Propaganda historyczna w Rosji w latach 2004-2009*, opracowanie BBN z 16 IX 2009.

¹¹ Trudno np. w pełni zgodzić się z oceną, iż pomiędzy majem 2005 a latem 2009 r. „rosyjska propaganda historyczna ograniczała się do pojedynczych incydentów tracąc charakter kampanii” (*ibidem*, s. 24) – biorąc pod uwagę fakt, iż na ten okres przypadło chociażby apogeum ukraińsko-rosyjskiego konfliktu dotyczącego oceny Wielkiego Głodu. Wątpliwości wywołuje również opinia, że „w 2009 r. Kreml podjął nową kampanię historyczną, której głównym obiektem ataku stała się Polska” (*ibidem*, s. 28). Niżej staram się pokazać, że impuls do kampanii historycznej stanowiła sprawa Brązowego Żołnierza, a jej inicjatorzy szczególne miejsce rezerwowali dla Estonii, Łotwy i Ukrainy. Eksponowana rola Polski wynikała raczej z samej „rocznicowej logiki” związanej z 70-leciem wybuchu II wojny światowej. Te dwa przykłady pokazują ogólną tendencję opracowania polegającą na powiększaniu znaczenia Polski w rosyjskiej polityce pamięci.

¹² A. Миллер, *Лабиринты исторической политики*, „Россия в глобальной политике” 2011, No. 3, s. 49. Por. też idem, *Россия: власть и история*, „Pro et Contra” 2009, nr 3-4, s. 6-23.

budzi szereg wątpliwości; rosyjski badacz wśród nowych cech charakteryzujących politykę historyczną wskazuje powołanie specjalnych instytutów zajmujących się polityczną eksploatacją historii (np. polski czy ukraiński IPN) oraz upowszechnienie nowego typu muzeów mających kształtować historyczną świadomość odbiorców (budapeszteński Dom Terroru czy Muzeum Powstania Warszawskiego). Trudno wymienione przez A. Millera cechy uznać za nową jakość wobec faktu, że na bardzo podobnych zasadach opiera się działalność jerozolimskiego instytutu Yad Vashem założonego już w 1953 r. Dodatkowo przeciwko stosowaniu tego terminu wydaje się świadczyć fakt, iż w trakcie debat toczonych w Polsce w połowie poprzedniej dekady przyjęło się utożsamianie pojęcia „polityka historyczna” ze ściśle określoną linią działań podejmowanych wobec przeszłości przez obóz Prawa i Sprawiedliwości oraz wspierających go intelektualistów¹³. Rezygnuję również z używania sformułowania „polityka wobec pamięci”, choć częściowo podzielam zdanie m.in. Tomasza Stryjka i Anny Wolff-Powęskiej, iż jest to termin bardziej precyzyjny aniżeli konkurencyjne sformułowanie: „polityka pamięci”¹⁴. Jednakże kiedy mówimy o działaniach w sferze pamięci skierowanych wobec innych podmiotów (którymi w tym wypadku są państwa bałtyckie), posługiwanie się nim musiałoby prowadzić do powstania zbitki językowej klócej się z zasadami języka polskiego i niesłużącej przejrzystości wywodu. Z tych też powodów posługuję się terminem „polityka pamięci” na określenie zespołu praktyk i norm związanych z regulacją pamięci zbiorowej, zarówno na potrzeby wewnętrzne, jak i w stosunkach z sąsiadami¹⁵.

Aktorzy dramatu

W warunkach zachodnioeuropejskich za kształtowanie polityki pamięci odpowiadają władze państwowe bądź samorządy, które realizują to zadanie poprzez powoływanie lub finansowanie odpowiednich placówek zajmujących się edukacją historyczną. Znaczącą rolę w kształtowaniu tożsamości historycznej mieszkańców odgrywają również środki masowe-

¹³ Por. *Pamięć i odpowiedzialność*, red. R. Kostro, T. Merta, Kraków–Wrocław 2005, *Biblioteka Myśli Politycznej – Ośrodek Myśli Politycznej*, 42; *Polska polityka historyczna* (zapis debaty z udziałem Andrzeja Nowaka, Marka Jurka, Arkadiusza Rybickiego, Pawła Skibińskiego, Janusza Kurtyki i Jana Żaryna), „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2006, nr 6(54), s. 2-34.

¹⁴ A. Wolff-Powęska, *Pamięć – brzemień i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945-2010)*, Poznań 2011, s. 69-70; T. Stryjek, *Ukraina przed końcem historii...*, s. 87.

¹⁵ Będąc przekonany o znacznym stopniu centralizacji rosyjskiej polityki pamięci, w niniejszym opracowaniu posługuję się tym pojęciem w możliwie wąskim ujęciu. Zgodnie z najwcześniejszą spośród trzech zaproponowanych przez Lecha M. Nijakowskiego definicji „polityka pamięci to wszelkie intencjonalne działania polityków i urzędników, mające formalną legitymizację, których celem jest utrwalenie, usunięcie lub redefinicja określonych treści pamięci społecznej” (L. M. Nijakowski, *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*, Warszawa 2008, s. 44, *Pejzaże Społeczne*). Ujęcie to dość dobrze odpowiada tej sferze rosyjskich działań w pamięci, którą poruszam w niniejszym opracowaniu (nawet uwzględniając fakt, że specyfiką rosyjskiej polityki pamięci jest tworzenie z inicjatywy władz tylko teoretycznie niezależnych instytucji badawczych).

go przekazu oraz organizacje pozarządowe. Jednocześnie można zauważyć ich mniej lub bardziej posuniętą niezależność wobec organów władzy centralnej. Wszystko to sprawia, że dyskusja publiczna na temat przeszłości ma znamiona pluralistyczne.

W rzeczywistości wschodnioeuropejskiej, gdzie strefy polityczna, medialna, a często również biznesowa nakładają się na siebie, przestrzeń pluralizmu w debacie nad przeszłością jest zdecydowanie mniejsza. Sytuacja taka ułatwia prowadzenie scentralizowanej polityki pamięci. Nie stanowi to wszakże jedynego warunku dla jej realizacji. Przykład Ukrainy pokazuje, że próby budowy scentralizowanej polityki pamięci w oparciu o podzieloną pamięć narodu muszą zakończyć się fiaskiem¹⁶. W Rosji, podobnie jak na Białorusi, a inaczej niż na Ukrainie, pamięć o wydarzeniach ubiegłego stulecia posiada relatywnie spójny charakter. Doświadczenie zwycięstwa nad hitlerowską III Rzeszą podczas Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w dalszym ciągu pozostaje najważniejszym momentem dziejowym, do którego odwołują się kolejne pokolenia Rosjan¹⁷. Z kolei pamięć o zbrodniach systemu sowieckiego pozostaje niejako na marginesie głównej narracji. Sytuacja ta sprawia, że nieraz trudno ocenić, czy poszczególni historycy bądź publicyści w swoim działaniu zachowują niezależność, czy też są wykonawcami kremłowskiej polityki pamięci. Ogrom rosyjskiego rynku książkowego sprawia, że władze nie są w stanie kontrolować go w całości. Równocześnie olbrzymia większość stojących nieraz na niskim poziomie wydań gloryfikujących sowiecką epokę wpasowuje się bezpośrednio w założenia kremłowskiej polityki pamięci.

Niewątpliwie najważniejszym organem odpowiadającym za prowadzenie polityki pamięci Rosji wobec sąsiadów pozostaje resort spraw zagranicznych, a konkretnie Departament Informacji i Prasy MSZ, kierowany od 2011 r. przez Aleksandra Łukaszewicza¹⁸. Oprócz centralnego, moskiewskiego departamentu za prowadzenie polityki pamięci Litwy, Łotwy i Estonii w pewnym stopniu odpowiadają placówki dyplomatyczne w tych krajach. Rządziej z kolei głos w sprawach historycznych zabierają najwyższe organy władzy państwowej, z Dumą Federacji Rosyjskiej i prezydentem na czele. Jeżeli już do tego dochodzi, jest to warunkowane albo konkretnymi wydarzeniami (np. usunięciem tzw. pomnika Brązowego Żołnierza z centrum Tallinna), albo szczególnymi rocznicami (np. 70. rocznicą wybuchu II wojny światowej).

¹⁶ O ile jeszcze próba W. Juszczonki uczynienia z Wielkiego Głodu symbolu, który mógłby jednoczyć Ukraińców, zakończyła się w znacznym stopniu sukcesem, o tyle analogiczne przedsięwzięcie w stosunku do Ukrainiejskiej Powstańczej Armii okazało się zupełnie nieudane i doprowadziło do zaostrenia podziałów w społeczeństwie. T. Olszański, *Polityka historyczna Juszczonki – próba podsumowania* [raport OSW z 27 I 2010], „Tydzień na Wschodzie” 2010, nr 4(122).

¹⁷ Badania opinii publicznej przeprowadzone w 2009 r. pokazują, że 92% mieszkańców Rosji uważa 9 maja za ważny dzień, a 96% sądzi, iż państwo powinno podtrzymywać pamięć o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. K. Ločmele, O. Procevska, V. Zelčė, *Celebrations, Commemorative Dates and Related Rituals. Soviet Experience, its Transformation and Contemporary Victory Day Celebrations in Russia and Latvia*, [w:] *Geopolitics of History...*, s. 123. Por. wystąpienie D. Miedwiediewa, *Великая Отечественная война никогда не будет для нашего народа исторической абстракцией*, [on-line] <http://blog.da-medvedev.ru/post/80>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁸ *ЛУКАШЕВИЧ Александр Казимирович*, [on-line] <http://www.mid.ru/nsite-sv.nsf/mnsdoc/07.03.01>, dostęp: 25 IV 2014.

Ponieważ polityka pamięci Federacji Rosyjskiej rozgrywa się w kontekstach europejskim i światowym, rosyjskie władze wykorzystują forum instytucji międzynarodowych do dyskredytacji Litwy, Łotwy i Estonii. Najważniejszym miejscem, gdzie strona rosyjska propaguje dobrą pamięć „czerwonego imperium”, jest Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, przy której aktywnie funkcjonuje Stałe Przedstawicielstwo Federacji Rosyjskiej¹⁹. W bardziej ograniczonym zakresie Moskwa wykorzystuje do realizowania własnej polityki forum Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy.

Zauważalną rolę wśród rosyjskich strażników pamięci odgrywała w latach 2009-2012 Komisja ds. Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Szkodę Interesów Rosji. Instytucja ta została powołana ukazem prezydenta Dmitrija Miedwiediewa w szczytowym momencie konfliktów pamięci pomiędzy Rosją a jej sąsiadami²⁰. Trudno ocenić rzeczywisty dorobek tej instytucji oraz jej wpływ na rosyjską politykę pamięci wobec faktu, iż materiały z posiedzeń komisji nie są publicznie dostępne²¹. Powołanie Komisji wzbudziło liczne kontrowersje zarówno w kraju, jak i za granicą²². Wydaje się to zrozumiałe, bo chociaż w pewnych aspektach może ona przypominać niektóre instytucje zajmujące się kreacją polityki pamięci funkcjonujące w krajach bałtyckich czy w Polsce, kilka rzeczy zdecydowanie ją od nich odróżnia²³. Należy w tym miejscu wymienić nakierowanie działalności przede wszystkim na zewnątrz (w formie kontrofensywnej) oraz niesamowicie ścisłe powiązanie instytucji z władzą centralną. Wart podkreślenia wydaje się również zupełny brak naukowców z zagranicy w składzie instytucji, przy równoczesnej obecności licznych

¹⁹ <http://www.osce.mid.ru/>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁰ *Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 № 549 „О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России”*, [on-line] <http://graph.documentdocument.kremlin.ru/page.aspx?1013526>, dostęp: 25 IV 2014.

²¹ Wiadomo, że podczas pierwszych trzech posiedzeń komisji nie poruszano tematyki bałtyckiej. K. Doronenkova, *Official Russian Perspective on the Historical Legacy: A Brief Introduction*, [w:] *The Geopolitics of History...*, s. 25.

²² Na łamach kazańskiego kwartalnika „Ab Imperio” pojawiła się bardzo ciekawa dyskusja poświęcona powstaniu komisji oraz, szerzej, problematyce pamięci w Europie Wschodniej.

²³ Zarówno Międzynarodowa Komisja ds. Oceny Nazistowskiego i Sowieckiego Reżimu Okupacyjnego na Litwie, jak i Komisja Historyków Łotwy, estońska Międzynarodowa Komisja Zbadania Zbrodni przeciwko Ludzkości czy też polski Instytut Pamięci Narodowej prowadzą działalność w ramach konkretnej interpretacji przeszłości. W przypadku wyszczególnionych instytucji najważniejszym jej elementem jest przyjęcie tezy o równoprawności zbrodni nazistowskich i komunistycznych. W tym aspekcie Komisja Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Szkodę Interesów Rosji działająca w ramach zupełnie odmiennej interpretacji przeszłości nie odróżnia się bardzo od organizacji stojących na straży pamięci w Polsce i krajach bałtyckich. Na tym jednakże podobieństwa się kończą. Por. *The International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania*, [on-line] <http://www.komisija.lt/en/body.php?&m=1150456073>, dostęp: 25 IV 2014; *Комиссия историков Латвии*, [on-line] http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=7&lng=ru, dostęp: 25 IV 2014; *Estonian International Commission for Investigation of Crimes Against Humanity*, [on-line] <http://www.historycommission.ee/>, dostęp: 25 IV 2014; *Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. „O Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu”*, s. 1.

polityków. Komisja bez specjalnego rozgłosu zakończyła swoją działalność w 2012 r., kiedy temperatura sporów wokół pamięci w Europie Wschodniej uległa znacznemu obniżeniu²⁴.

Z inicjatywą władz należy także łączyć powołanie w 2008 r. fundacji „Pamięć Historyczna” na czele z Aleksandrem Diukowem²⁵. W założeniu instytucja ma się zajmować badaniem historii Europy Wschodniej w XX w.; w praktyce jej działalność jest nakierowana wyłącznie na naświetlenie tych aspektów dziejów, które stanowią przedmiot konfliktu pamięci pomiędzy Rosją a jej sąsiadami. Niewątpliwą przewagą historyków związanych z „Pamięcią Historyczną” jest dostęp do archiwów rosyjskich służb bezpieczeństwa. Innym atutem fundacji jest fakt, że tworzą ją wyłącznie młodzi ludzie (sam A. Diukow urodził się w 1978 r.), co sprawia, iż z pewnością przez najbliższe lata w dalszym ciągu będzie ona jedną z najważniejszych instytucji stojących na straży dobrej pamięci „czerwonego imperium”. A. Diukow, a także szef programów historycznych fundacji Władimir Simendej, są częstymi gośćmi popularnego i wielokrotnie nagradzanego programu telewizyjnego *Teoria błędu* (ros. *Теория заблуждений*) prowadzonego przez znanego rosyjskiego dziennikarza Armena Gasparjana²⁶ w ramach stacji radiowej Głos Rosji. Biorąc pod uwagę niechęć prowadzącego do zadawania rozmówcom jakichkolwiek trudnych pytań, historycy „Pamięci Historycznej” mają możliwość propagowania swoich koncepcji przed audytorium zarówno w kraju, jak i za granicą (stacja ma zasięg międzynarodowy).

Podobny charakter posiada Fundacja Perspektywy Historycznej, kierowana przez członkinię komisji D. Miedwiediewa Natalię Narocznicką. Mimo że przewodnicząca jest powszechnie kojarzona z sympatiami wobec spuścizny białej Rosji, organizacja wśród swoich celów wymienia również informowanie światowej opinii publicznej o „prawdziwej roli Rosji i narodu rosyjskiego w oswobodzeniu Europy od niemieckiego nazizmu”, a także zamierza „przeciwdziałać próbom skłócania ze sobą narodów europejskich przez wykorzystanie kryzysowych momentów wspólnej przeszłości”²⁷. Fundacja nie skupia się w takim stopniu jak „Pamięć Historyczna” na problematyce historii i współczesnej sytuacji politycznej krajów bałtyckich, niemniej jednak poświęciła jej kilka publikacji, a także program

²⁴ Указ Президента РФ от 14.02.2012 №183 «Об утверждении состава комиссии при Президенте Российской Федерации по формированию и подготовке резерва управленческих кадров, изменении и признании утратившими силу некоторых актов Президента Российской Федерации», [on-line] <http://zakonprost.ru/content/base/part/1020240>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁵ Попечительский Совет, [on-line] <http://www.historyfoundation.ru/ru/council.php>, dostęp: 25 IV 2014. Potwierdzeniem tezy o związku powstania „Pamięci Historycznej” z inicjatywą władz wydawać się może obecność „Pamięci Historycznej” w raportach łotewskiej i estońskiej służby bezpieczeństwa. *Constitution Protection Bureau of the Republic of Latvia. Annual Report 2011*, [on-line] <http://sab.gov.lv/index.php?lang=en&nid=285>, dostęp: 5 XI 2014; *Security Police of The Republic of Estonia. Annual Review 2010*, s. 14.

²⁶ A. Gasparjan był jednym z założycieli organizacji społecznej Biała Sprawa zajmującej się upamiętnianiem rosyjskich żołnierzy walczących w I wojnie światowej, a także Ruchu Białych. W 2010 r. zrezygnował z uczestnictwa w tej organizacji. W telewizji Głos Rosji prowadzi programy takie jak *Teoria błędu* i *Mity o wojnie*, będące *de facto* środkiem obrony dziedzictwa „czerwonego” imperium. Program *Teoria błędu* był wielokrotnie nagradzany za krzewienie wartości patriotycznych (konkursy „Sława Rosji”, „Patriota Rosji” itp.).

²⁷ Миссия Фонда, [on-line] <http://www.fiip.ru/about/aims/>, dostęp: 25 IV 2014.

badawczy „Problem praw mniejszości narodowych na Łotwie i w Estonii”²⁸. Działalność organizacji N. Narocznickiej jest także mniej odczuwalna w krajach bałtyckich aniżeli działalność fundacji A. Diukowa. Potwierdzeniem tego jest fakt, iż Fundacja Perspektywy Historycznej nie pojawia się w raportach estońskiej i łotewskiej policji bezpieczeństwa.

Ciekawą organizacją łączoną w krajach bałtyckich z polityką pamięci Kremla (m.in. w raportach estońskiej i łotewskiej policji bezpieczeństwa) jest założony w 2010 r. „Świat bez nazizmu” (ang. World without nazism)²⁹. Na jej czele stoi Borys Szpigel, urodzony na Ukrainie Rosjanin żydowskiego pochodzenia. W latach 2003-2013 reprezentował on obwód penzeński w Radzie Federacji, od 2007 r. przewodniczył Światowemu Kongresowi Rosyjskojęzycznych Żydów; jest również uznawany za oligarchę bliskiego W. Putinowi. Jak możemy się dowiedzieć ze strony internetowej ruchu kierowanego przez B. Szpigela, „Świat bez nazizmu” stanowi związek 164 organizacji z 25 krajów. Owo sformułowanie jest nieco na wyrost, bowiem znaczna część wspomnianych „organizacji” to w istocie osoby działające samodzielnie bądź w strukturach innych organizacji (nie zaś osobne podmioty prawne). „Świat bez nazizmu” posiada 26 swoich „podorganizacji” w krajach bałtyckich; na szczególną uwagę zasługują jego bezpośrednie pododdziały: „Litwa bez nazizmu”, „Łotwa bez nazizmu” oraz „Estonia bez nazizmu”³⁰. Wśród celów „Świata bez nazizmu” wymienionych w Deklaracji Założycielskiej znajduje się „przeciwdziałanie neonazizmowi i radykalnemu nacjonalizmowi [oraz] próbom wybielenia przestępstw nazistów i ich sojuszników”³¹. Mimo iż organizacja deklaruje przeciwdziałanie nazizmowi na całym świecie, w praktyce oświadczenia i rezolucje „Świata bez nazizmu” odnoszą się niemal wyłącznie do pięciu państw: Litwy, Łotwy, Estonii, Ukrainy i Mołdawii. Bardziej analityczny i naukowy charakter mają publikowane przez organizację coroczne monumentalne (o objętości przeszło tysiąca stron każdy) raporty pt. *Biała księga nazizmu*³². Niemniej jednak przyjęta metodologia oceny nazistowskiego zagrożenia (np. właściwie zupełne odrzucenie wskaźników ilościowych) budzi poważne wątpliwości odnośnie do jej bezstronności i wydaje się prowadzić do z góry zamierzonych rezultatów. I tak w ostatnim raporcie pierwsze miejsce pod względem „nazistowskiego zagrożenia” zajęła Łotwa (*ex-aequo* z Grecją), trzecie Ukraina,

²⁸ Рог. *Политика против истории. Дело партизана Кононова*, ред. В. А. Романов, Москва 2011; *Проблемы прав национальных меньшинств в Латвии и Эстонии*, ред. В. В. Полещук, Москва 2009.

²⁹ W raporcie estońskiej policji bezpieczeństwa (Kaitsepolitseamet – КаПо) z 2011 r. Świat bez Nazizmu uznano za jedną z najbardziej wpływowych organizacji pozarządowych służących polityce zagranicznej Kremla, *Security Police of The Republic of Estonia. Annual Review 2011*, s. 13; *The Constitution Protection Bureau of Latvia. Annual report 2013*.

³⁰ Zgodnie z przedstawianym spisem w skład „Świata bez nazizmu” wchodzi 3 organizacje/osoby z Litwy, 12 z Łotwy oraz 13 z Estonii. *Список Членов движения Мпд „Мир без нацизма”*, [on-line] <http://world-withoutnazism.org/participants/>, dostęp: 1 XI 2014.

³¹ *Учредительная декларация правозащитного общественного движения „Мир без нацизма”*, [on-line] <http://worldwithoutnazism.org/declaration/>, dostęp: 1 XI 2014.

³² Do tej pory ukazały się dwa opracowania tego typu, za lata 2012 i 2013.

czwarte Estonia, piąte Mołdawia, a szóste Litwa³³. Jeżeli dodać do tego osobiste koneksje przewodniczącego organizacji, można bez większych wahań zaliczyć ją do wykonawców rosyjskiej polityki pamięci³⁴.

Wreszcie ważnymi architektami polityki pamięci państwa są wytwórnice filmów i sami twórcy filmów dokumentalnych emitowanych w rosyjskiej telewizji państwowej. Przytłaczająca większość obrazów jest produkowana na zamówienie kanałów telewizyjnych, a niektóre z nich są także dodatkowo dotowane przez państwo. Biorąc pod uwagę niższą niż w Europie Zachodniej skalę informatyzacji społeczeństwa, telewizja pozostaje najważniejszym kanałem przekazywania informacji w Rosji. Sprawia to, że filmy historyczne są ważnym czynnikiem kształtującym pamięć rosyjską. Kino dokumentalne stanowi również, choć w mniejszym stopniu, jeden ze środków, jakimi Federacja Rosyjska posługuje się w konfliktach pamięci ze swoimi oponentami z krajów bałtyckich.

Roli mediów w rosyjskiej polityce pamięci nie podejmuję w tym opracowaniu. Niewątpliwie zasługuje ona na szczegółowe omówienie (wobec ogromu materiału zapewne w pracy książkowej), zwłaszcza wobec faktu, iż środki masowego przekazu stanowią główny „wzmocniacz” kremłowskiej polityki pamięci. Z kwestii tej znakomicie zdają sobie sprawę przedstawiciele władz w republikach bałtyckich, o czym świadczyć może uznanie niektórych rosyjskich kanałów (np. agencji REGNUM i jej kierownika Modiesta Kolierowa) za potencjalnie niebezpieczne dla interesów tych państw³⁵.

Warto też dodać, że struktura rosyjskich organizacji odpowiedzialnych za prowadzenie polityki pamięci przypomina system naczyń połączonych. Wystarczy wspomnieć, że członkowie rosyjskiego MSZ znaleźli się nie tylko w składzie Komisji Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Szkodę Interesów Rosji, lecz również w Radzie Kuratorskiej „Pamięci Historycznej”³⁶. Z kolei ta ostatnia ściśle współpracuje z wytwórnią filmową Trzeci Rzym (ros. Третий Рим)³⁷. Wybrane przykłady pokazują pewien system zależności między poszczególnymi architektami rosyjskiej polityki pamięci, który na poziomie nieoficjalnym jest z pewnością jeszcze bardziej ściśły.

Na koniec trzeba jeszcze zaznaczyć, że polityka pamięci prowadzona przez Federację Rosyjską nie znajduje się w próżni. W określonych sytuacjach Rosja może liczyć na wsparcie podmiotów zewnętrznych dzielących jej interpretację przeszłości. Należy tutaj wymienić przede wszystkim międzynarodowe organizacje żydowskie z Centrum Simona

³³ Рейтинг неонацистской угрозы, [on-line] <http://worldwithoutnazism.org/monitoring/neo-nazi-threat-rating/>, dostęp: 1 XI 2014.

³⁴ Według KaPo organizacja otrzymuje wsparcie finansowe od Federacji Rosyjskiej (z Funduszu Wsparcia i Obrony Praw Rodaków żyjących za granicą). Por. Security Police of The Republic of Estonia. Annual Review 2012, s. 6.

³⁵ Modest Kolerow posiada zakaz wjazdu do wszystkich republik bałtyckich. Бывшие кремлевские чиновники объявлены персонами нон грата Латвия опасается за свою территориальную целостность, [on-line] <http://www.kommersant.ru/doc/1998818>, dostęp: 5 XI 2014.

³⁶ Por. Попечительский совет, [on-line] <http://www.historyfoundation.ru/ru/council.php>, dostęp: 25 IV 2014.

³⁷ Por. Наши партнёры, [on-line] <http://www.historyfoundation.ru/ru/partner.php>, dostęp: 25 IV 2014.

Wiesenthala na czele, a także rządy Izraela i Białorusi³⁸. Określone przypadki współpracy tych podmiotów z Federacją Rosyjską postaram się zarysować poniżej.

Etapy rozgrywki

Zastanawiając się nad chronologią wojen pamięci pomiędzy Rosją a krajami bałtyckimi, trzeba zwrócić baczną uwagę na przemiany polityczne zachodzące w regionie. Ta konstatacja odnosi się nie tylko do Moskwy, Wilna, Rygi i Tallinna, lecz również (a może nawet przede wszystkim) do Warszawy i Kijowa³⁹. Nie należy również zapominać, iż na temperaturę i charakter sporu znaczący wpływ miała euroatlantycka strategia przyjęta przez kraje bałtyckie.

Wydaje się, że chronologię wojen pamięci można podzielić na cztery okresy. Pierwszy, trwający od 1991 do 2000 r., to poszukiwania kierunków polityki pamięci. W Rosji trwała wówczas epoka jelcynowska, stanowiąca swoisty odwrót od dziedzictwa Związku Sowieckiego. Tymczasem w krajach bałtyckich wektory polityki pamięci sformowane w okresie śpiewającej rewolucji dopiero ulegały doprecyzowaniu. Świadczy o tym chociażby fakt, że ustawy zasadnicze dla polityki pamięci w tych krajach uchwalono w drugiej połowie tego okresu⁴⁰. W latach 90. Litwa, Łotwa i Estonia podjęły także istotne działania nakierowane na uzgodnienie własnej interpretacji historii względem modelu przyjętego na zachodzie Europy. Euroatlantycki kierunek polityki krajów bałtyckich niewątpliwie przyczynił się do podjęcia problematyki własnego współudziału w zbrodniach wojennych i Holocauście⁴¹. Wysiłki te skutkowały m.in. powołaniem Międzynarodowej Komisji ds. Oceny Nazistowskiego i Sowieckiego Reżimu Okupacyjnego na Litwie (7 września 1998 r.), Komisji Historyków Łotwy (13 listopada 1998 r.) oraz estońskiej Międzynarodowej Komisji Zbadania Zbrodni przeciwko Ludzkości (październik 1998 r.)⁴². Działania te, nakierowane w znacz-

³⁸ W przypadku Izraela wsparcie dla działań Moskwy związane jest z uczestnictwem Bałtów w Holocauście, w przypadku Białorusi – łączy się z działalnością batalionów policyjnych złożonych z Litwinów, Łotyszów i Estończyków na terytorium dzisiejszej Białorusi.

³⁹ W mniejszym stopniu na tę dynamikę wpływały przemiany w Gruzji, w bardzo niskim decydowała o niej sytuacja w Mołdawii, gdzie do 2009 r. dominowały siły prorosyjskie, a niemal żadnego wpływu nie posiadała sytuacja na Białorusi zdominowanej przez reżim A. Łukaszenki – uprawiający politykę pamięci zbliżoną do rosyjskiej.

⁴⁰ Podstawowa dla polityki pamięci na Łotwie *Deklaracja Okupacji Łotwy* pochodzi z 1996 r. Najistotniejszy dokument poruszający problematykę pamięci na Litwie, a mianowicie akt Seimasu, w którym deklaracja Ruchu Walki o Wolność Litwy z 16 II 1949 r. została zinterpretowana jako kontynuacja przedwojennego państwa litewskiego, został uchwalony 12 I 1999 r.

⁴¹ Stało się tak, mimo że instytucje europejskie nie traktowały tego procesu jako warunku akcesyjnego – inaczej niż w przypadku liberalizacji praw o obywatelstwie na Łotwie i w Estonii. T. Stryjek, *Ukraina przed końcem historii...*, s. 156.

⁴² Na Łotwie i w Estonii powołanie komisji zbiegło się czasowo z liberalizacją praw o obywatelstwie. Por. i d e m, *Wojna po wojnie...*, s. 493, 521.

nym stopniu na zachodnioeuropejskich odbiorców, w przypadku Łotwy i Litwy przyczyniły się do otwarcia krajowej debaty nad problematyką kolaboracji i współudziału w zbrodniach wojennych. Chociaż owe zmiany nie wpłynęły na znaczące przewartościowanie stosunku krajów bałtyckich wobec Rosji, w długoterminowej perspektywie okazały się czynnikiem obniżającym napięcie pomiędzy grupami etnicznymi (w większym stopniu na Łotwie, w mniejszym w Estonii). Biorąc pod uwagę powyższe uwarunkowania, trzeba przyznać, że temperatura sporów o pamięć nie była przed końcem ubiegłego stulecia szczególnie wysoka, a konflikty ograniczały się do reakcji Moskwy na pojedyncze dekrety przyjmowane przez parlamenty państw bałtyckich.

W ramach drugiego okresu, trwającego od 2000 do 2005 r., Rosja powoli powracała do dyskursu sowieckiego, co jednak nie wywołało zasadniczego sprzeciwu jej sąsiadów. Można to tłumaczyć sytuacją polityczną panującą w tych krajach. W Polsce w tym okresie trwały rządy lewicy, skupiającej w swoich rękach zarówno rząd, jak i urząd prezydenta. Na Ukrainie pełną dominację zachowywał obóz Leonida Kuczmy. Również na Litwie w pierwszej połowie ubiegłej dekady umiarkowaną przewagę zachowywały partie lewicy (dwukrotne rządy gabinetu Algirdasa Brazauskasa). Żadne z tych sił politycznych nie przejawiały szczególnego zainteresowania problematyką rozliczeń historycznych. Jednocześnie należy zaznaczyć, że niezależnie od wszelkich zmian zachodzących w dwóch pierwszych okresach, zwycięstwo w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej pozostawało elementem kolektywnej pamięci Rosjan, co przekładało się też na politykę pamięci prowadzoną przez Federację Rosyjską wobec sąsiadów.

Zauważalna intensyfikacja rosyjskiej polityki pamięci jest powiązana z polityczną zmianą, która zaszła na przestrzeni lat 2004-2005. Wówczas to w kilku istotnych z punktu widzenia Moskwy państwach władzę przejęli prezydenci krytycznie wobec niej nastawieni. W styczniu 2004 r. w następstwie rewolucji róż władzę w Gruzji objął Micheil Saakaszwili. W czerwcu tego samego roku na urząd prezydenta Litwy powrócił Valdas Adamkus. Kilka miesięcy później w efekcie pomarańczowej rewolucji i powtórzonej drugiej tury wyborów prezydentura na Ukrainie trafiła w ręce Wiktora Juszczenki. Wreszcie w wyborach prezydenckich w Polsce w październiku 2005 r. zwyciężył Lech Kaczyński. Doszło wówczas do unikalnej w ostatnim dwudziestolecu sytuacji, kiedy na terenie Europy Wschodniej przewagę zdobyli przeciwnicy rosyjskiej polityki pamięci. Na tę sytuację dodatkowo nałożył się chłodno przyjęty w Moskwie fakt wstąpienia Litwy, Łotwy i Estonii do NATO oraz Unii Europejskiej w 2004 r.

Zarysowana sytuacja nie tylko doprowadziła do głębokiej redefinicji w polityce pamięci Polski i Ukrainy, lecz również przyczyniła się do wzrostu niezależności w realizacji tej polityki w krajach bałtyckich (gdzie analogiczne procesy trwały już wcześniej) oraz do jej umiędzynarodowienia⁴³. Zmiana ta oceniana jest przez niektórych historyków jako swoista

⁴³ Wstąpienie krajów bałtyckich do struktur euroatlantyckich niewątpliwie przyczyniło się do pewnego usztywnienia stanowiska w kwestiach pamięci wobec Rosji (obserwowanego na Łotwie czy zwłaszcza w Estonii). Zdaniem niechętniej oficjalnemu Tallinnowi rosyjskiej dziennikarki Galiny Sapożnikowej, „po-

ofensywa pamięci podjęta przez Polskę, Ukrainę i kraje bałtyckie przeciwko Rosji⁴⁴. Wydaje się, że taka ocena nie jest zupełnie pozbawiona racji, ponieważ władze tych państw w latach 2005-2007 rzeczywiście poczyniły pewne kroki, które zostały odebrane przez Kreml jako wypowiedzenie wojny w sferze pamięci. Wśród nich należy wyszczególnić przede wszystkim uznanie w 2006 r. przez Radę Najwyższą Ukrainy w specjalnej ustawie Wielkiego Głodu jako zbrodni ludobójstwa na narodzie ukraińskim⁴⁵, a także przeprowadzone rok później usunięcie pomnika Brązowego Żołnierza z centrum Tallinna⁴⁶. Równolegle wszakże obchodzone z wielką pompą w Moskwie uroczystości 60. rocznicy zakończenia II wojny światowej oraz towarzyszące tym uroczystościom wypowiedzi najważniejszych rosyjskich polityków z prezydentem W. Putinem na czele świadczyły, że Rosja doskonale wyczuła zmianę geopolityczną, jaka zaszła w latach 2004-2005, i nie wahała się użyć argumentów historycznych w konfliktach z państwami bałtyckimi, Polską i Ukrainą⁴⁷.

Zasadniczą kontrofensywę w sferze pamięci ze strony Federacji Rosyjskiej należy jednakże datować na lata 2008-2009. Wówczas spór wokół historii prowadzony przez obydwie strony sięgnął apogeum. Temperaturę konfrontacji dodatkowo podgrzała agresja Rosji na Gruzję w sierpniu 2008 r. Najbardziej widocznym dowodem rosnącej roli problematyki historycznej w polityce rosyjskiej stało się pojawienie się tego zagadnienia w Koncepcji Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej przyjętej w sierpniu 2008 r. W dokumencie tym zalecano:

zdecydowanie przeciwdziałać przejawom: neofaszyzmu, jakichkolwiek form rasowej dyskryminacji, agresywnego nacjonalizmu, antysemityzmu i ksenofobii, próbom przepisania historii

czuwszy się bezpiecznie wobec wschodniego sąsiada, polityczna elita Estonii wreszcie uwolniła zadawnione, ale skrupulatnie ukrywane do tego momentu fobie”. Wypowiedź ta pomimo pewnej przesady dobrze pokazuje mechanizm, jaki zaszedł w pierwszych latach po wstąpieniu krajów bałtyckich do UE. A. Астров, *Эстония: политическая борьба за место в истории*, „Pro et Contra” 2009, nr 3-4, s. 110-111.

⁴⁴ Przyjmując jednakże interpretację A. Millera, należy otwarcie zapytać o możliwość prowadzenia przez kraje Europy Wschodniej polityki pamięci niezależnej, a nieraz i sprzecznej z interesami Federacji Rosyjskiej. Rosyjski historyk nie odpowiedział na to pytanie, które dotyczy fundamentalnego zagadnienia zakresu suwerenności Polski, Ukrainy i krajów bałtyckich względem Rosji. A. Миллер, „Историческая политика” в Восточной Европе: плоды вовлеченного наблюдения, 7 V 2008, [on-line] <http://www.polit.ru/article/2008/05/07/miller/>, dostęp: 10 XII 2012.

⁴⁵ Закон України: Про Голодомор 1932-1933 років в Україні, [on-line] <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/376-16>, dostęp: 25 IV 2014.

⁴⁶ T. Bielecki, *Nocna bitwa o historię*, [on-line] <http://wyborcza.pl/dziennikarze/1,110629,4097029.html>, dostęp: 25 IV 2014.

⁴⁷ Przykładem tego może być ostra wypowiedź prezydenta W. Putina odrzucająca oskarżenia o okupację państw bałtyckich. W. Putin przekonywał, że Litwa, Łotwa i Estonia zostały najpierw w traktacie brzeskim przekazane Niemcom przez Rosję, po czym przeszło 20 lat później Rosja odebrała to terytorium od Niemiec. Identyczna interpretacja paktu Ribbentrop-Mołotow znajduje się w książce *Россия и русские в мировой политике* autorstwa Natalii Narocznińskiej, na co słusznie zwrócił uwagę A. Nowak. Por. *Пресс-конференция по итогам встречи на высшем уровне Россия – Европейский Союз*, [on-line] <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/05/2005/05/88013.shtml>, dostęp: 25 IV 2014; A. Nowak, *Historie politycznych tradycji...*, s. 346.

i wykorzystania jej w celu potęgowania konfrontacji i rewanżyzmu w polityce światowej oraz poddawaniu rewizji wyników II wojny światowej⁴⁸.

Na poziomie bezpośrednich działań politycznych konflikt przebiegał ze zmiennymi rezultatami. Niewątpliwym sukcesem przeciwników rosyjskiej polityki pamięci stało się uznanie przez Parlament Europejski Dnia Pamięci Ofiar Reżimów Totalitarnych, który od 2009 r. obchodzony jest w rocznicę podpisania paktu Ribbentrop–Mołotow⁴⁹. Jeszcze w tym samym roku państwa „sojusznicze” poniosły wszakże bolesną porażkę, bowiem Rosja zablokowała wszelkie dokonywane przez Ukrainę próby uznania przez ONZ Wielkiego Głodu za ludobójstwo narodu ukraińskiego; co więcej, na forum Zgromadzenia Ogólnego tejże organizacji 18 listopada 2008 r. przyjęto rezolucję „Niedopuszczalność określonych typów praktyk, sprzyjających eskalacji współczesnych form rasizmu, dyskryminacji rasowej i związanej z nimi nietolerancji”⁵⁰. Dokument ten bezpośrednio uderzał w politykę pamięci realizowaną przez Estonię, Łotwę i Ukrainę⁵¹. Innym sukcesem Rosji stało się osłabienie propagandowego wymiaru filmu *The Soviet Story* przez publikację broszury *The Soviet Story. Mechanizm kłamstwa*, jeszcze przed oficjalnym pokazem obrazu na Zgromadzeniu Parlamentarnym Rady Europy⁵².

W następnym roku konflikt pamięci osiągnął apogeum. Spory wokół tematów historycznych skoncentrowały się na 70-leciu wybuchu II wojny światowej. Początek starcia wyznaczyła jednak kolejna rocznica 9 maja. Dwa dni przed jej uroczystymi obchodami na wideoblogu rosyjskiego prezydenta D. Miedwediewa pojawiło się jego oświadczenie o niedopuszczalności rewizji wyników II wojny światowej⁵³. Logicznym następstwem stało się powołanie Komisji ds. Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Szkodę Interesów Rosji⁵⁴. Równolegle w przyjętej 12 maja 2009 r. i zatwierdzonej przez prezydenta „Strategii

⁴⁸ Концепция внешней политики Российской Федерации, [on-line] <http://kremlin.ru/acts/785>, dostęp: 25 IV 2014.

⁴⁹ Oświadczenie Parlamentu Europejskiego w sprawie ogłoszenia dnia 23 sierpnia Europejskim Dniem Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, 23 IX 2008, s. 57-59.

⁵⁰ Пор. Г. Касьянов, *Danse Macabre Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х), Київ 2010, s. 97-101.

⁵¹ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН. Недопустимость определенных видов практики, которые способствуют эскалации современных форм расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости, 18 XI 2008, s. 2.

⁵² T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 425.

⁵³ Д. Медведев, *О Великой Отечественной войне, исторической истине и о нашей памяти*, 7 IX 2009, [on-line] <http://blog.da-medvedev.ru/post/11>, dostęp 25 IV 2014.

⁵⁴ Warto wszakże zaznaczyć, iż aktywizacja tematu pamięci oraz określonych działań politycznych wobec niej nastąpiła najpierw w środowiskach nacjonalistycznych, w których coraz mocniej dźwięczały głosy o konieczności wprowadzenia ustawy wprowadzającej odpowiedzialność karną za odrzucanie roli Związku Sowieckiego w zwycięstwie nad nazizmem. Prace specjalnej grupy roboczej pod przewodnictwem Konstantina Zatulina rozpoczęły się jeszcze pod koniec 2008 r. W kwietniu 2009 r. na portalu informacyjnym regnum.ru ukazał się projekt dokumentu „O przeciwdziałaniu rehabilitacji w nowych niepodległych państwach na terytorium byłego Związku Radzieckiego nazizmu, nazistowskich zbrodniarzy i ich kolaborantów”. Projekt dokumentu budził uzasadnione kontrowersje. Wystarczy wspomnieć, że odnosił się nie tylko do terytorium

Narodowego Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej do 2020 r.” próby „fałszowania historii” zostały ocenione jako zagrożenie dla bezpieczeństwa Rosji⁵⁵. Rosyjskie kroki w sferze polityki pamięci podjęte w maju 2009 r. zostały negatywnie ocenione przez społeczność międzynarodową, czego wyrazem było przyjęcie 3 lipca 2009 r., na XXVII sesji Zgromadzenia Parlamentarnego OBWE w Wilnie, rezolucji „Zjednoczenie podzielonej Europy: promocja praw człowieka i swobód obywatelskich w regionie OBWE w XXI wieku”. W dokumencie tym reżimy hitlerowski i stalinowski zostały niejako postawione na równi⁵⁶. Nawiązano też do wcześniejszej deklaracji Parlamentu Europejskiego i zalecono 23 sierpnia ogłosić Dniem Pamięci Ofiar Nazizmu i Stalinizmu⁵⁷. Rezolucja ta wywołała gwałtowną reakcję strony rosyjskiej, która zaprotestowała we wspólnym oświadczeniu Dumy Państwowej i Rady Federacji⁵⁸.

Rocznice wybuchu II wojny światowej poprzedziły wystąpienia kilku czołowych polityków oraz emisja w rosyjskiej telewizji państwowej skandalicznego filmu *Sekrety tajnych protokołów* (ros. *Секреты тайных протоколов*), w którym Polska została oskarżona m.in. o sojusz z Hitlerem⁵⁹. Z punktu widzenia propagandowego ważnym wydarzeniem było rów-

Federacji Rosyjskiej, lecz do całego terytorium byłego sowieckiego imperium (Litwa, Łotwa i Estonia zostały wymienione wśród innych państw). Postulowano wprowadzenie odpowiedzialności karnej dla wszystkich osób dopuszczających się wychwalania nazizmu (również obywateli innych państw). Co więcej, w projekcie ustawy można było znaleźć tego typu wątpliwe fragmenty: „Nazistowski kolaborant – osoba, dobrowolnie lub w rezultacie mobilizacji [sic!] – wstępująca na służbę w dowolne organy, organizacje, instytuty narodowo-socjalistycznego reżimu Niemiec”, co w praktyce niepomniernie rozszerzało zakres tego pojęcia. W tym kontekście powołanie komisji wskutek przejęcia w tym zakresie inicjatywy przez prezydenta D. Miedwiediewa może być rozpatrywane jako krok w tył, a nawet pewna liberalizacja (oczywiście we względnym tego słowa znaczeniu). Н. Копосов, *Мемориальный закон и историческая политика в современной России*, „Ab Imperio” 2010, nr 2, s. 254-255; А. Новак, *История как преступление. Размышления преступника*, „Ab Imperio” 2009, nr 3, s. 403-405; ПРОЕКТ: *Федеральный закон „О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников”*, [on-line] <http://www.regnum.ru/news/1153517.html>, dostęp: 25 IV 2014.

⁵⁵ *Стратегия национальной безопасности России до 2020 года*, [on-line] <http://www.scrf.gov.ru/documents/99.html>, dostęp: 25 IV 2014; *Указ Президента Российской Федерации: О стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года*, 12 V 2009, [on-line] <http://www.scrf.gov.ru/news/436.html>, dostęp: 25 IV 2014.

⁵⁶ Z jednej strony rezolucja zrównała nazizm i stalinizm (pkt 3), z drugiej zaś podkreśliła „unikalność Holocaustu” (pkt 4). Doszło więc *de facto* do zrównania reżimów totalitarnych, ale już nie ich ofiar. *Резолюция ПА ОБСЕ „Воссоединение разделенной Европы: поощрение прав человека и гражданских свобод в регионе ОБСЕ в XXI веке”*, 3 VII 2009, [on-line] <http://www.svoboda.org/content/backgroundunderfullpage/1768840.html>, dostęp: 25 IV 2014.

⁵⁷ W następstwie tego ostatniego punktu sejmy Łotwy i Litwy uznały 23 sierpnia za dzień pamięci. Już wcześniej podobny krok, w odpowiedzi na deklarację parlamentu europejskiego, wykonała Estonia. *Kraje bałtyckie: europejski dzień ofiar stalinizmu i nazizmu* [raport OSW z 29 VII 2012], „Best OSW” 2012, nr 26(101).

⁵⁸ *Заявление Совета Палаты Совета Российской Федерации Федерального Собрания Российской Федерации и Совета Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации: В связи с принятием Парламентской Ассамблеей ОБСЕ резолюции „Воссоединение разделенной Европы: поощрение прав человека и гражданских свобод в регионе ОБСЕ в XXI веке”*, [on-line] <http://vz.ru/information/2009/7/7/304857.html>, dostęp: 25 IV 2014.

⁵⁹ Na szczególną uwagę zasługuje tu specjalny numer „Wiernika MGIMO”, z przedmową samego prezydenta D. Miedwiediewa, w którym oprócz publikacji naukowców znalazły się artykuły czołowych rosyjskich

niez wspólne oświadczenie prezydentów Rosji i Izraela poświęcone wydarzeniom sprzed 70 lat⁶⁰. Podczas uroczystości obchodów rocznicy wybuchu II wojny światowej 1 września 2009 r. na Westerplatte doszło do chyba najbardziej bezpośredniego i obrazowego starcia obrońców i przeciwników dobrej pamięci „czerwonego imperium”. Przemówienia W. Putina i L. Kaczyńskiego, bo o nich mowa, do dziś stanowią najbardziej reprezentatywną ilustrację konfliktu pamięci rozgrywającego się w Europie Wschodniej⁶¹.

Siedemdziesiąta rocznica wybuchu II wojny światowej stanowiła apogeum wojny pamięci w Europie Wschodniej, która w następnych miesiącach zaczęła stopniowo wygasać. Spowodowane to było z jednej strony zmianą linii rosyjskiej polityki pamięci na bardziej koncyliacyjną, z drugiej zaś stopniowym słabnięciem roli obozów politycznych niechętnych wobec imperializmu rosyjskiego i kremlowskiej polityki pamięci⁶². Jeszcze w lipcu 2009 r. urząd prezydenta Litwy złożył V. Adamkus. Kilka miesięcy później spektakularną klęskę w wyborach na Ukrainie poniósł W. Juszczenko, a szala przechyliła się na stronę Wiktora Janukowycza i Partii Regionów. W kwietniu 2010 r. w tragedii pod Smoleńskiem zginął L. Kaczyński. Wreszcie w 2012 r. obserwowaliśmy klęskę konserwatystów na Litwie oraz partii M. Saakaszwilego w Gruzji. Na początku 2013 r. w Europie Wschodniej siły polityczne zachowujące dystans wobec Moskwy i prowadzonej przez nią polityki pamięci znajdowały się przy władzy jedynie w Estonii oraz na Łotwie⁶³. Równocześnie w ogłoszonej w lutym 2013 r. nowej koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej fragmenty od-

polityków, m.in. ministra spraw zagranicznych Siergieja Ławrowa, przewodniczącego Rady Federacji Siergieja Mironowa oraz szefa Komisji ds. Przeciwdziałania Próbowi Falszowania Historii na Szkodę Interesów Rosji Siergieja Naryszkina. Artykuły te są reprezentatywne dla ówczesnej linii rosyjskiej polityki pamięci. Ostrości wymowy świadczy chociażby wezwanie S. Mironowa do postawienia na forum organizacji międzynarodowych (włączając ONZ) zagadnienia odpowiedzialności niektórych państw i rządzących w nich polityków za przepisywanie historii. Z kolei S. Naryszkin główną odpowiedzialność za falszowanie historii zrzuca na państwa bałtyckie. С. Лавров, *История реальная и мнимая*; С. Мironov, *Фальсификация истории – угроза современности*; С. Нарышкин, *Честная история – ключ к формированию доверительных отношений между народами*, „Вестник МГИМО – Университета. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны” 2008, VII.

⁶⁰ Głowy państw podkreśliły m.in. niedopuszczalność pomniejszania wkładu ZSRS w zwycięstwo nad faszyzmem, co można odczytywać jako atak na państwa budujące swoją pamięć o II wojnie światowej na zasadzie kreowania (używam tego sformułowania w znaczeniu opisowym) siebie jako ofiary dwóch totalitaryzmów. *Совместное заявление Президента Российской Федерации и Президента Государства Израиль по поводу 70-летия начала Второй мировой войны*, [on-line] <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2009/08/220966.shtml>, dostęp: 25 IV 2014.

⁶¹ *Przemówienie Prezydenta na obchodach 70 rocznicy wybuchu II wojny światowej*, 1 IX 2009, [on-line] <http://www.prezydent.pl/archiwum/archiwum-aktualnosci/rok-2009/art,14,671,przemowienie-prezydenta-na-obchodach-70-rocznicy-wybuchu-ii-wojny-swiatowej.html>, dostęp: 25 IV 2014); B. В. Путин выступил на состоявшейся в Гданьске церемонии, посвященной 70-ой годовщине начала Второй мировой войны, 1 IX 2009, [on-line] <http://www.russia.internetsl.pl/putin-poland-010909-6.html>, dostęp: 25 IV 2014.

⁶² M. Kaczmarek, J. Rogoża, *Ewolucja rosyjskiej polityki historycznej* [raport OSW z 5 XII 2010], „Tydzień na Wschodzie” 2010, nr 17(135), s. 2-4.

⁶³ W pewnym stopniu można tutaj mówić również o Mołdawii, która pod rządami koalicji ugrupowań demokratycznych od 2009 r. w sferze polityki pamięci skłania się ku prorumuńskiej i antyrosyjskiej interpretacji

noszące się do zagadnień polityki pamięci zostały powtórzone za dokumentem przyjętym pięć lat wcześniej⁶⁴. Świadczy to o tym, że rosyjska polityka wobec pamięci nie została przewartościowana, choć zmieniły się – na korzyść Federacji Rosyjskiej – okoliczności, w jakich jest prowadzona. Jawnym tego potwierdzeniem są wydarzenia na Ukrainie, którym towarzyszy szeroko zakrojona ofensywa propagandowa Kremla odnosząca się do problematyki ukraińskiego nacjonalizmu, skoncentrowana w mediach, ale prowadzona również bezpośrednio przez rosyjskie władze⁶⁵. Za jej swoiste zwieńczenie należy uznać wprowadzoną niemalże w przeddzień 69. rocznicy zakończenia II wojny światowej poprawkę do Kodeksu Karnego nr 374.1 pt. „Rehabilitacja Nazizmu”, wprowadzającą określone kary m.in. za „rozprzestrzenianie jawnie kłamliwych informacji o działalności ZSRR w latach II wojny światowej”⁶⁶.

Rosyjska polityka pamięci na przestrzeni dwóch ostatnich dekad wykazuje więc cechy stałości w odniesieniu do najważniejszego z punktu widzenia stosunków Rosji z Litwą, Łotwą i Estonią zagadnienia II wojny światowej. Cechy zmienne podkreślane przez badaczy dotyczą zagadnień ważnych raczej w kontekście budowania kolektywnej pamięci w samej Rosji⁶⁷. Intensyfikacja działań w sferze pamięci stanowi z kolei następstwo nie tyle zmian w założeniach rosyjskiej polityki pamięci, ile przetasowań politycznych w regionie.

Litwa: na marginesie zainteresowania wbrew interesom

Litwa w rosyjskiej polityce pamięci wydaje się zajmować mniej istotne miejsce niż pozostałe państwa bałtyckie. Temperatura konfliktów dotyczących zagadnień historycznych na linii Wilno–Moskwa jest również zauważalnie mniejsza niż sporów w sferze pamięci pomiędzy Rosją i Ukrainą. Taką sytuację można tłumaczyć dwojako. Po pierwsze: Litwa, w odróżnieniu od Łotwy czy Estonii, jest krajem o wiele bardziej zdominowanym przez naród tytularny. Zgodnie z ogólnokrajowym spisem ludności z 2011 r., na Litwie aż 84,2% spośród ponadtrzymilionowej populacji kraju stanowią etniczni Litwini. Spośród mniejszości narodowych zauważalny w skali kraju odsetek to Polacy (6,6%) oraz Rosjanie (5,8%). Mniejszość rosyjska na Litwie stanowi znaczącą grupę mieszkańców w Kłajpedzie (19,6%)

swojej historii. J. Pieńkowski, *Polityka historyczna w Republice Mołdawii*, [w:] *Wspólne czy osobne? Miejsca pamięci narodów Europy Wschodniej*, red. W. Śleszyński, Białystok–Kraków 2011, s. 180, *Wschodnie Studia Polityczne*, t. 2.

⁶⁴ Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 12 февраля 2013 г., [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDED BF7DA644257B160051BF7F, dostęp: 25 IV 2014.

⁶⁵ МИД РФ опубликовал доказательства сотрудничества ОУН-УПА с нацистами во время ВОВ, [on-line] <http://itar-tass.com/politika/1023447>, dostęp: 25 IV 2014.

⁶⁶ Уголовный кодекс РФ (УК РФ) от 13.06.1996 N 63-ФЗ, [on-line] http://www.consultant.ru/popular/ukrf/10_47.html#p6687, dostęp: 25 V 2014.

⁶⁷ А. Миллер, *Лабиринты исторической политики*, s. 49–58.

oraz w Wilnie (12%)⁶⁸. W żadnym regionie kraju nie posiada ona jednakże dominującej pozycji⁶⁹. Dlatego litewscy Rosjanie, pomimo rozmaitych inicjatyw Kremla, aby konsolidować i aktywizować tamtejszą mniejszość, grają w polityce Moskwy o wiele mniej istotną rolę niż ich rodacy mieszkający na terytorium Łotwy oraz Estonii⁷⁰. Wyraz temu dają sami urzędnicy rosyjskiego MSZ zajmujący się kwestią stosunków z krajami bałtyckimi – w ich opinii zagadnienie mniejszości rosyjskiej zajmuje dla Moskwy pierwszorzędne miejsce w kontaktach z Rygą oraz Tallinnem. Z kolei w przypadku Wilna w omawianym okresie o wiele większe znaczenie miało zagadnienie ruchu tranzytowego z Obwodem Kaliningradzkim⁷¹, a następnie kwestie energetyczne⁷². Taka sytuacja w pewien sposób wiąże Rosji ręce w zakresie posługiwania się zagadnieniami historycznymi w relacjach z Litwą. O ile bowiem używanie tego typu argumentów dla dodatkowego podbudowania tez o „współczesnej etnokracji” na Łotwie i Estonii wydaje się naturalne i z punktu widzenia Kremla zasadne, o tyle analogiczna retoryka przy omawianiu kwestii ekonomicznych może być po prostu przeciwnie skuteczna.

Druga przyczyna warunkująca niższą temperaturę konfliktu pamięci na linii Moskwa–Wilno wydaje się dotyczyć samej historii. W okresie II wojny światowej nie doszło do powołania litewskiej dywizji Waffen-SS. Co więcej, inne litewskie formacje zbrojne i ugrupowania polityczne współpracujące z hitlerowską III Rzeszą nie zajęły po odzyskaniu niepodległości centralnego miejsca w pamięci narodowej. Tę rolę pełni od 20 lat zagadnienie antysowieckiej walki podziemia litewskiego, która przybrała o wiele bardziej masowy charakter aniżeli w pozostałych republikach bałtyckich⁷³. Tak położone akcenty sprawiają, że

⁶⁸ *Lithuanian 2011 Population Census in Brief*, Vilnius 2011, s. 20-23.

⁶⁹ Jedynym miastem na Litwie, gdzie ludność rosyjska stanowiła przez dłuższy czas większość, była Wisaginia. Jednakże po zamknięciu sąsiadującej z nim Ignalińskiej Elektrowni Atomowej znaczna część Rosjan wyjechała z miasta, wskutek czego ich udział w ogólnej populacji wynosi obecnie 23,2%. А. Марцинявичюс, *Русские в независимой и советской Литве: демография, социальное положение, идентичность*, [w:] *Этническая политика в странах Балтии*, ред. В. В. Полещук, В. В. Степанов, Москва 2013, s. 215.

⁷⁰ *Moskwa budzi patriotyzm litewskich Rosjan* [raport OSW z 3 VI 2009], „Best OSW” 2009, nr 21(96); *Prokremlowskie centrum w Wilnie* [raport OSW z 30 IX 2009], „Best OSW” 2009, nr 33(108), s. 7.

⁷¹ Zgodnie z wypowiedzią zastępcy II Departamentu Europejskiego Departamentu rosyjskiego MSZ Michała W. Demurina, opublikowaną przez rosyjskojęzyczną gazetę „Час”: „W stosunkach z krajami bałtyckimi posiadamy swoje priorytety: z Łotwą i Estonią jest to zaprzestanie dyskryminacji i zagwarantowanie praw mieszkającym w tych krajach wspólnotom rosyjskojęzycznym zgodnie ze standardami międzynarodowymi; w przypadku Litwy jest to problematyka zapewnienia warunków życia i rozwoju w Obwodzie Kaliningradzkim”. *Интервью заместителя Директора Второго Европейского департамента МИД России М.В.Демурина, опубликованное в латвийской газете “Час” 4 ноября 2004 года*, [on-line] <http://www.mid.ru/bdcomp/ns-reuro.nsf/348bd0da1d5a7185432569e700419c7a/432569d80022027ec3256f5800485b67!OpenDocument>, dostęp: 25 IV 2014.

⁷² Wśród kwestii energetycznych zaogniających stosunki litewsko-rosyjskie należy wymienić: po pierwsze – walkę o elektrownię atomową, po drugie – konflikty wokół cen rosyjskiego gazu dla Litwy. P. Kościński, *Kłopoty Wilna z atomem*, [on-line] <http://www.rp.pl/artukul/915466.html>, dostęp: 25 IV 2014; *Litwa chce się sądzić z Gazpromem. Żąda prawie 15 mld euro*, [on-line] <http://www.wprost.pl/ar/350751/Litwa-chce-sie-sadzic-z-Gazpromem-Zada-prawie-15-mld-euro/>, dostęp: 25 IV 2014.

⁷³ Podziemie litewskie nie tylko pod względem skali prześcignęło daleko partyzantki w pozostałych krajach bałtyckich; w stosunku do ogółu ludności wyprzedziło nawet podziemie ukraińskie. Co więcej, w prze-

na terenie Republiki Litewskiej stosunkowo rzadko mamy do czynienia z upamiętnianiem formacji zbrojnych i ugrupowań politycznych znajdujących się w latach 1941-1945 po stronie III Rzeszy. Tym samym Moskwa najczęściej nie dysponuje dostateczną ilością propagandowego materiału, dzięki któremu mogłaby dyskredytować władze w Wilnie.

Nie oznacza to bynajmniej, że stosunki litewsko-rosyjskie w sferze pamięci są wolne od problemów. Wydaje się, iż można wyróżnić kilka zagadnień, które stanowią stałe zarzewie konfliktu. Pierwsze wiąże się z moskiewską krytyką działań litewskiej polityki pamięci odnośnie do organizacji i postaci z II wojny światowej, które w ograniczonym zakresie współpracowały z III Rzeszą. Najważniejszym tematem w tych dyskusjach jest bezsprzecznie zagadnienie tzw. powstania czerwcowego oraz działalności Frontu Aktywistów Litewskich (lit. Lietuvos Aktyvistų Frontas, LAF).

W pierwszych dniach wojny niemiecko-sowieckiej z inicjatywy litewskiego *attaché* wojskowego w Berlinie, przywódcy LAF Kazysa Škirpy doszło do wybuchu antysowieckiego powstania na Litwie. W jego ramach powołany został Tymczasowy Rząd Litwy, na którego czele stanął minister oświaty Juozas Ambrazevičius (Niemcy nie pozwolili K. Škirpie opuścić Berlina). Po zajęciu całej Litwy przez Niemców rząd ostatecznie rozwiązał się 5 sierpnia 1941 r. Kierujący powstaniem LAF zrzeszał przedstawicieli różnych partii politycznych, ale decydujący wpływ mieli w nim skrajni nacjonaści z otoczenia K. Škirpy o orientacji antysemickiej i antykomunistycznej. Co gorsza, w okresie, w którym jurysdykcję na terytorium Litwy sprawował Rząd Tymczasowy, doszło do pierwszych pogromów ludności żydowskiej. Zdaniem T. Stryjka, chociaż „nie można mówić o bezpośredniej odpowiedzialności za Holocaust na Litwie struktur, które aspirowały do reprezentowania jej jako państwa w tym czasie, można jednak przyjąć, że ich działania w znacznej mierze ułatwiły Zagładę”⁷⁴. Problematyka ta jest ostrożnie podejmowana przez państwowe władze Litwy. W akcie litewskiego Seimasu z 12 stycznia 1999 r., w którym nadano współczesnemu państwu litewskiemu ciągłość prawną od okresu sprzed 1940 r. po czasy dzisiejsze (anulując tym samym podstawy prawne Litewskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej), powstanie czerwcowe zostało wymienione jako „wyraz woli do odnowienia niezależnego państwa”, jednakże nie wyszczególniono organizacji, które stały za tymi wydarzeniami⁷⁵. O wiele mniej ostrożnie zachowali się posłowie Seimasu półtora roku później, kiedy Akt Odnowienia Państwa Litewskiego z 23 czerwca 1941 r. uznano za oficjalny dokument państwa

ciwienstwie do tego ostatniego może również uchodzić za ruch ogólnonarodowy. Znajduje to wyraz we współczesnej polityce pamięci władz litewskich. Wystarczy przywołać fakt, że swoistym kamieniem węgielnym polityki pamięci współczesnej Litwy jest akt Seimasu z 12 I 1999 r., w którym deklaracja Ruchu Walki o Wolność Litwy z 16 II 1949 r. została zinterpretowana jako kontynuacja przedwojennego państwa litewskiego. T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 429; *Law on The February 16, 1949 Declaration by The Council of The Movement of The Struggle for Freedom of Lithuania*, 12 I 1999, [on-line] http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=90678&p_query=&p_tr2=2, dostęp: 25 IV 2014.

⁷⁴ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 451-454.

⁷⁵ *Law on The February 16, 1949 Declaration...*

litewskiego⁷⁶. Wskutek licznych protestów, zarówno w kraju, jak i za granicą, uchwała ta została anulowana⁷⁷. O pewnej akceptacji tego wydarzenia świadczy natomiast fakt, że od 1997 r. dzień powstania czerwcowego znajduje się wśród oficjalnych dni pamięci⁷⁸.

O tym, że to zagadnienie ciągle wywołuje emocje, świadczy protest rosyjskiego MSZ przeciwko uroczystemu ponownemu pochówkowi J. Ambrazevičiausa przy Katedrze Zmartwychwstania Pańskiego w Kownie 20 maja 2012 r.⁷⁹ Przedstawiciel rosyjskiego MSZ uroczystości nazwał

natrząsaniem się z pamięci tysięcy Żydów, bestialsko zabitych przez członków LAF podczas masowych pogromów w Kownie 25-26 czerwca 1941 r. i zakatowanych w stworzonym 30 czerwca 1941 r. decyzją rządu J. Ambrazevičiausa, pierwszym na okupowanym przez niemiecko-faszystowskich najeźdźców terytorium ZSRS obozie koncentracyjnym⁸⁰.

Wydaje się, że z ponownym pogrzebem J. Ambrazevičiausa należy łączyć wydanie przez fundację „Pamięć Historyczna” dwóch opracowań źródłowych poświęconych działalności LAF w okresie poprzedzającym wybuch wojny niemiecko-sowieckiej⁸¹. J. Ambrazevičius i K. Škirpa pojawiają się również w raportach „Świata bez nazizmu” – podkreśla się w nich m.in. „bezprecedensowy” fakt istnienia ulic nazwanych na cześć przywódców LAF⁸². Innym wątkiem podjętym przez tę organizację jest krytyka planu odbudowy pomnika powstania czerwcowego w miasteczku Abele, wzniesionego w 1942 r., a zniszczonego podczas ponownej okupacji sowieckiej. Realizacja tego projektu, mogącego prowadzić do wybuchu kolej-

⁷⁶ 1941 birželio 23 d. Lietuvos laikinosios vyriausybės pareiškimo „Nepriklausomybės atstatymo deklaravimas” pripažinimo Lietuvos Respublikos teisės aktų, [on-line] http://www3.lrs.lt/pls/inter2/dokpaieska.showdoc_l?p_id=107705, dostęp: 8 VIII 2014.

⁷⁷ Inicjatorem był lider litewskich konserwatystów Vytautas Landsbergis. Co warte zauważenia w tym kontekście, jego ojciec, Vytautas Landsbergis-Žemkalnis, pełnił obowiązki ministra gospodarki w Tymczasowym Rządzie Litwy. Po konsultacjach V. Landsbergisa z prezydentem V. Adamkusem akt ten został odwołany. Независимость с коричневым оттенком, [on-line] <http://www.vremya.ru/2000/128/5/1371.html>, dostęp: 25 IV 2014.

⁷⁸ Atmintinų dienų įstatymo 1 straipsnio papildymo ir pakeitimo. Įstatymas, [on-line] http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=449237&p_query=&p_tr2=2, dostęp: 5 XI 2014.

⁷⁹ Rzeczywisty premier Rządu Tymczasowego zmarł na emigracji w USA.

⁸⁰ Ответ официального представителя МИД России А. К. Лукашевича на вопрос СМИ в связи с торжественным перезахоронением в Каунасе останков Ю. Амбразевичюса, 21 V 2012, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newslines/916071A3C3E2172A44257A0500537A78, dostęp: 25 IV 2014.

⁸¹ Zob. Накануне Холокоста: Фронт литовских активистов и советские репрессии в Литве, 1940-1941 гг., ред. А. Дюков, Москва 2012; idem, Протекторат Литва. Тайное сотрудничество с нацистами и нереализованный сценарий утраты литовской независимости, Москва 2013. Publikacje te z pewnością miały wpływ na decyzję litewskich władz o wprowadzeniu nazwiska A. Diukowa na czarną listę i zakazaniu mu wjazdu na terytorium państwa. Por. Российский историк Александр Дюков задержан на литовской границе, [on-line] http://www.historyfoundation.ru/ru/news_item.php?id=2884, dostęp: 5 XI 2014.

⁸² Белая книга нацизма, ред. В. Энгель, Москва 2013, s. 492; Белая книга нацизма 2014, ред. В. Энгель, Москва 2014, s. 501.

nego konfliktu pamięci, jest wysoce prawdopodobna⁸³. „Świat bez nazizmu” krytykuje też nieoficjalne obchody (odbywające się od 2008 r.) rocznicy napaści III Rzeszy na Związek Sowiecki⁸⁴. Wątki związane z uczestnictwem członków LAF w pogromach antyżydowskich pojawiają się również w filmach dokumentalnych, czego przykładem może być obraz *Wojna w lasach. Pod literą D* (ros. *Война в лесах. Под литерой Д.*) Został on wyprodukowany na zamówienie kanału telewizyjnego Zvezda, nad którym opiekę sprawuje Ministerstwo Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej⁸⁵.

Innym wątkiem, który pojawia się w rosyjskich opiniach dotyczących litewskiej polityki pamięci, jest krytyka upamiętnienia działalności gen. Povilasa Plechavičiusa i stworzonego z jego inicjatywy, przy udziale władzy niemieckiej, tzw. Litewskiego Korpusu Posiłkowego⁸⁶. Zagadnienie to wywołuje jednak mniejsze kontrowersje aniżeli problematyka działalności LAF. Krytyczne komentarze pojawiają się w niektórych mediach, negatywne głosy można usłyszeć od historyków fundacji „Pamięć Historyczna”⁸⁷. Jednocześnie z różnych przyczyn działalność Litewskiego Korpusu Posiłkowego nie jest przedmiotem zainteresowania władz Federacji Rosyjskiej⁸⁸.

Wątki historyczne dotyczące udziału Litwinów w Holocauście są przez rosyjskich architektów polityki pamięci zręcznie łączone ze współczesną sytuacją polityczną i społeczną nad Wilią. Przykładem takiego działania Federacji Rosyjskiej może być raport rosyjskiego MSZ pt. *O sytuacji z prawami człowieka w szeregu państw świata* z grudnia 2011 r., w którym krytyka postępowania litewskich władz wobec mniejszości (m.in. wprowadzenie nowej redakcji ustawy oświatowej) w latach poprzedzających opublikowanie raportu została połączona z negatywną oceną takich „działań”, jak „gloryfikacja faszystowskich kolaborantów” czy „przepisywanie wyników II wojny światowej”⁸⁹. Inną ilustracją potwier-

⁸³ Zgodnie ze słowami inicjatora odbudowy pomnika Donatasa Smalinskasa koszt odbudowy powinien zamknąć się w kwocie 60-70 tys. litów, spośród czego zebrano już zdecydowaną większość (wśród sponsorów znajdują się władze rejonowe oraz Centrum Badań Ludobójstwa i Oporu Mieszkańców Litwy). *В Обеляй хотят възстановит унищоженият в советское время паметник в честъ „июньских повстанцев”*, [on-line] <http://ru.delfi.lt/news/live/v-obelyaj-hotyat-vosstanovit-unichtozhenyj-v-sovetskoe-vremya-pamyatnik-v-chest-iyunskih-povstancsev.d?id=60986945#ixzz3IEiwtCp0>, dostęp: 1 XI 2014.

⁸⁴ *Белая книга нацизма*.

⁸⁵ Film w reżyserii Aleksandra Miłosławowa wszedł na ekrany w 2009 r.

⁸⁶ Organizacja ta powstała za zgodą Niemców i miała zostać użyta do walki z partyzantami oraz nadciągającą armią sowiecką. Pierwotnie władze okupacyjne przyjęły litewskie warunki, według których korpus miał walczyć na terytorium Litwy i pod dowództwem litewskim. Ostatecznie realizacja inicjatywy zaczęła wyrywać się z rąk niemieckich spod kontroli, wskutek czego korpus został rozwiązany, a część jego członków poddano represjom.

⁸⁷ *Министр обороны Литвы почтила память путчиста и союзника Гитлера*, [on-line] <http://www.nwspb.ru/allnews/1486462/>, dostęp: 25 IV 2014; А. Дюков, *Литва превратила слуг нацистов в „жертв нацизма”*, 24 V 2011, [on-line] www.odnako.org/blogs/show_10825/, dostęp: 25 IV 2014.

⁸⁸ Wydaje się, że jedną z głównych przyczyn takiego stanu rzeczy jest fakt, iż korpus został sformowany w momencie, kiedy niemal cała ludność żydowska Litwy uległa już wyniszczeniu. O ile więc istnieją podstawy dla krytyki P. Plechavičiusa za kolaborację z Niemcami, to nie za udział w Holocauście.

⁸⁹ *Доклад МИД России „О ситуации с правами человека в ряде государств мира”*, [on-line] <http://www.mid.ru/bdomp/ns-dgpch.nsf/03c344d01162d351442579510044415b/c32577ca00173cb244257974003e49c>

dającą powyższą tezę wydaje się skandal, jaki wybuchł wokół obozu letniego organizowanego przez Narodowy Związek Młodzieży Litwy w Dziewieniszkach na przełomie lipca i sierpnia 2011 r.⁹⁰ Dziewieniszki, podobnie jak cały rejon solecznicki, zamieszkiwane są w większości przez mniejszość polską, dlatego podnoszone przez uczestników obozu hasło „Litwy dla Litwinów” czy zapowiedzi „budzenia bałtyjskości” w miejscowych mieszkańcach miały brzmienie co najmniej prowokacyjne⁹¹. Sprawa wywołała szeroki rezonans i zmusiła premiera Andriusa Kubiliusa do przeprosin. Tłumaczenia szefa rządu musiały zabrzmić co najmniej dwuznacznie, wobec wspierania Narodowego Związku Młodzieży Litwy z państwowych pieniędzy⁹². Ten kompromitujący wypowiedź litewskiego premiera fakt został oczywiście błyskawicznie podchwycony przez rosyjskie MSZ jako jawny przejaw „ksenofobii i rasizmu” na Litwie. Rosyjska służba dyplomatyczna potępiła podwójne standardy panujące w Wilnie oraz zauważyła, że podobne tendencje rozwijają się w wielu innych krajach świata, co może prowadzić do rewizji „wyników II wojny światowej, w której zwycięstwo zostało osiągnięte za zbyt wysoką cenę”⁹³.

Inne pole konfliktów między Moskwą a Wilnem jest związane z oceną sowieckiej epoki (lata 1940-1941 oraz 1944-1991). Litwa uważa ten okres za pierwszą i drugą okupację sowiecką, więc co jakiś czas pojawiają się postulaty wypłaty odszkodowań przez Rosję⁹⁴.

4!OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

⁹⁰ Organizacja ta znana jest również z corocznych marszy, które odbywają się 11 marca, w Dzień Odrodzenia Niepodległości Litwy. Od kilku lat marsze pod hasłami „Litwa dla Litwinów” przechodzą prospektem Giedymina w Wilnie. Wydarzenia te mają szeroki rezonans również poza granicami kraju, m.in. w Polsce. Por. A. Filipiak, *Marsz nacjonalistów w Wilnie: Litwa dla Litwinów*, [on-line] http://wyborcza.pl/1,75477,11324063,Marsz_nacjonalistow_w_Wilnie_Litwa_dla_Litwinow.html, dostęp: 25 IV 2014; *Nacjonaści idą przez Wilno*, [on-line] <http://www.rp.pl/artukul/836882.html>, dostęp: 25 IV 2014.

⁹¹ *Молодые националисты доказывают полякам, что Шальчининкай – Литва*, [on-line] <http://ru.delfi.lt/news/live/molodye-nationalisty-dokazyvayut-polyakam-cto-shalchininkaj-litva.d?id=48018067#ixzz2EBXvT01V>, dostęp: 25 IV 2014.

⁹² W 2010 r. litewscy nacjonaści na rozmaite projekty w sferze kulturalnej otrzymali z państwowej kasy 3 tys. litów, a w 2011 r. – 10 tys. litów. Oprócz tego obóz w Dziewieniszkach uzyskał wsparcie państwa w wysokości 8 tys. litów. *Организацию, прославившуюся лозунгом „Литва для литовцев” поддерживает и государство*, 28 VII 2011, [on-line] <http://ru.delfi.lt/news/politics/organizaciyu-proslavivshuyusa-lozungom-litva-dlya-litovcev-podderzhivaet-i-gosudarstvo.d?id=48058567>, dostęp: 25 IV 2014.

⁹³ *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с фактами проявления ксенофобии и расизма в Литве*, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/78C22B475885F025C32578E30050769F?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

⁹⁴ Jeszcze w 1992 r. prawicy udało się zainicjować referendum, w którym kwestię opuszczenia przez byłą armię sowiecką terytorium Litwy połączono z pytaniem dotyczącym wypłaty odszkodowań. W referendum przy 76% frekwencji „za” głosowało 90,7% biorących udział. W kolejnych latach żądania te pokrywały się z okresami rządów konserwatystów (Związek Ojczyzny – Litewscy Chryścijańscy Demokraci), którzy ze wszystkich partii na litewskiej scenie politycznej prowadzą najbardziej niechętną Rosji politykę. Projekt ten podnosił V. Landsbergis jeszcze w 2000 r. W 2012 r. powrócił do niego gabinet A. Kubiliusa. B. Сафроновас, *О тенденциях политики воспоминания в современной Литве*, „Ab Imperio” 2009, nr 3, s. 453; *Ландсбергис хочет чтобы Россия заплатила за советскую оккупацию*, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/landsbergis-hochet-cto-by-rossiya-zaplatila-za-sovetskuyu-okkupaciyu.d?id=134602>, dostęp: 25 IV 2014; *Литовский премьер: Москва раскается за оккупацию и выплатит компенсацию*, [on-line] <http://inosmi.ru/baltic/20120523/192425496.html>, dostęp: 25 IV 2014.

Żądania te są regularnie odrzucane przez Kreml⁹⁵. Od 1992 r. w centrum Wilna funkcjonuje Muzeum Ofiar Ludobójstwa, będące odpowiednikiem łotewskich i estońskich placówek działających pod nazwą muzeów okupacji⁹⁶. W kalendarzu dni pamięci aż pięć dat odnosi się do wydarzeń okupacji sowieckiej⁹⁷. Od czerwca 2008 r. na Litwie zakazane jest również posługiwanie się symboliką komunistyczną⁹⁸. Wprowadzenie tej nowelizacji prawa stało się przesłanką dla protestu ze strony Dumy Państwowej Federacji Rosyjskiej⁹⁹. W tym kontekście warto też wspomnieć o pojawiających się w raportach „Świata bez nazizmu” oskarżeniach o bezkarnym posługiwaniu się na Litwie symboliką nazistowską. Na potwierdzenie tego organizacja przywołuje pojedyncze przypadki tolerowania swastyki (wyroki sądów, brak krytyki w litewskich mediach), tłumaczone faktem, iż stanowi ona starożytny litewski symbol¹⁰⁰. Wyjaśnienie to, budzące pewne kontrowersje, prowadzi do dyskusji na temat redefinicji symboliki historycznej, której nie zamierzam w tym miejscu podejmować.

W czerwcu 2010 r. Republika Litewska wprowadziła także odpowiedzialność karną za negowanie faktu agresji i okupacji ZSRS i III Rzeszy wobec Litwy oraz dokonane przez obydwa reżimy totalitarne zbrodnie wojenne i ludobójstwo. Podobne regulacje prawne odnoszą się również do sowieckiej operacji wojskowej na Litwie w latach 1990-1991¹⁰¹. Przykładem zastosowania tej poprawki w praktyce stała się sprawa Algirdasa Paleckisa, lidera marginalnej partii Socjalistyczny Front Ludowy oraz zastępcy przewodniczącego „Litwy bez Nazizmu”. W styczniu 2011 r. na antenie Żinių radijas A. Paleckis zakwestionował oficjalną wersję wydarzeń z 13 stycznia 1991 r.; podczas ataku wojsk sowieckich na wieżę telewizyjną w Wilnie zginęło 14 osób. Zdaniem przewodniczącego SFL są powody, aby

⁹⁵ *Ответ официального представителя МИД России А. К. Лукашевича на вопрос СМИ о высказываниях Премьер-министра Литвы А. Кубилюса по российско-литовским отношениям*, 25 VII 2012, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/9004538D7A9476A544257A4600261D2A?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

⁹⁶ Muzeum znajduje się w dawnej siedzibie najpierw Gestapo-SD, a następnie NKGB-KGB-MWD. Zdecydowana większość ekspozycji poświęcona jest martyrologii litewskiej wspólnoty narodowej. *Музей жертв геноцида*, [on-line] <http://www.genocid.lt/muziejus/ru/>, dostęp: 25 IV 2014.

⁹⁷ Są to: 14 maja – Dzień Obywatelskiego Sprzeciwu (rocznica samospalenia Romasa Kalanty w 1972 r. w protestie przeciwko okupacji Litwy), 14 czerwca – Dzień Żałoby i Nadziei (rocznica deportacji w 1941 r.), 15 czerwca – Dzień Okupacji i Ludobójstwa (rocznica pierwszej sowieckiej okupacji), 23 sierpnia – Europejski Dzień Pamięci Ofiar Stalinizmu i Nazizmu (rocznica paktu Ribbentrop–Mołotow) oraz 28 września – Dzień Pamięci Ofiar Tuskulėnų (rocznica pierwszych morderstw wileńskiego KGB). *Atminimų Dienų Įstatymas*, [on-line] www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=321250#, dostęp: 25 IV 2014.

⁹⁸ *Republic of Lithuania: Law of Meetings*, [on-line] http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=324123&p_query=&p_tr2=2, dostęp: 25 IV 2014.

⁹⁹ *Постановление ГД ФС РФ от 02.07.2008 N 784-5 ГД „О Заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации О действиях властей Литовской Республики, направленных на ухудшение российско-литовских отношений”*, [on-line] <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=EXP;n=363741>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁰⁰ *Белая книга нацизма*, s. 496-497, 528.

¹⁰¹ *Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 95 straipsnio pakeitimo bei papildymo 170 straipsniu ir kodekso priedo papildymo įstatymas*, 15 VI 2010, [on-line] http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=375951&p_tr2=2, dostęp: 1 XI 2014.

uważać, że tego dnia „swoi strzelali do swoich”. Jak argumentował A. Paleckis w wywiadzie dla agencji REGNUM, ekspertyza wykazała, iż strzały padały pod kątem 45-50 stopni, co wyklucza możliwość, że strzelali żołnierze sowieccy zajmujący pozycje u podnóża wieży. W jego opinii wskazuje to na działalność prowokatorów¹⁰². Wypowiedź ta została uznana za odrzucenie sowieckiej agresji przeciw Litwie w latach 1990-1991 i przyczyniła się do postawienia A. Paleckisa przed sądem. W pierwszej instancji zapadł korzystny dla oskarżonego wyrok, jednak sąd drugiej instancji uznał A. Paleckisa winnym i nakazał zapłacenie kary w wysokości 3 tys. euro (10,4 tys. litów)¹⁰³. W styczniu 2013 r. werdykt potwierdził Sąd Najwyższy Litwy. Organizacja „Świat bez nazizmu” złożyła skargę na ten wyrok do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka¹⁰⁴. W sprawie protestowało również rosyjskie MSZ¹⁰⁵. Na tle wymienionych konfliktów jednym z niezbyt wielu pozytywnych aspektów rosyjsko-litewskich stosunków w sferze pamięci jest natomiast trwająca od 2006 r. działalność wspólnej Komisji Historyków¹⁰⁶.

Rosja reaguje na litewskie działania w sferze pamięci realizowane w polityce przede wszystkim poprzez budowanie pozytywnego obrazu epoki sowieckiej zarówno w kraju, jak i za granicą. W rosyjskich produkcjach filmowych, w których omawiane są powojenne losy Litwy, pojawiają się dwa sposoby tworzenia pozytywnej narracji. Pierwszy z nich, który można określić mianem „twardego”, w zasadzie niczym nie odróżnia się od propagandowych klisz z czasów sowieckich. Liczne przykłady narracji tego typu możemy odnaleźć w obrazie *Pribaltyka: nieodrobione lekcje*¹⁰⁷. Fabuła filmu powiela chyba wszystkie możliwe stereotypy poprzedniej epoki: pakt Ribbentrop–Mołotow przedstawiony jest w nim jako układ nieróżniący się od porozumień zachodnich demokracji z III Rzeszą, rządy sowieckie nie mają nic wspólnego z reżimem okupacyjnym, a masowe zsyłki z czerwca 1941 r. to uzasadniona rozprawa z elementem działającym na korzyść hitlerowskich Niemiec. Wydaje się, że toporność podobnego rodzaju narracji sprawia, że raczej trudno posługiwać się nią w polityce pamięci poza granicami państwa. W zupełnie inny sposób przedstawione jest zagadnienie walki Leśnych Braci z władzą sowiecką na Litwie w latach 1944-1953 w filmach

¹⁰² Альгирдас Палецкис: „Власти Литвы промывают мозги, рассказывая о событиях 13 января 1991 года”, [on-line] <http://www.regnum.ru/news/polit/1366289.html#ixzz3IIziovob>, dostęp: 5 XI 2014.

¹⁰³ Sprawy pod zarzutem składania fałszywych zeznań wszczęto również przeciw świadkom A. Paleckisa. Ostatecznie zostały one jednak umorzone. *Белая книга нацизма 2014*, s. 535.

¹⁰⁴ „Мир без нацизма” обжалует в ЕСПЧ приговор Палецкису, [on-line] <http://actualhistory.ru/historyfoundation-2742>, dostęp: 5 XI 2014.

¹⁰⁵ Комментарий Уполномоченного МИД России по вопросам прав человека, демократии и верховенства права К. К. Долгова в связи с вердиктом Верховного суда Литовской Республики по „делу А. Палецкиса”, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/CAD2C5DBEB1D9DC644257AFE004E01B2, dostęp: 5 XI 2014.

¹⁰⁶ С. Рекеда, Никжентайтис: диалог историков России и Литвы – пример политикам, [on-line] <http://www.rubaltic.ru/article/obrazovanie-i-nayka/nikzhentaytis-dialog-rossiyskikh-i-litovskikh-istorikov-priemer-politikam/>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁰⁷ Ros. *Прибалтика: невыученные уроки*. Film w reżyserii Wadima Gasonowa na zamówienie kanału rosyjskiej telewizji państwowej Rossija pojawił się w 2007 r.

takich jak *Litewska Golgota*¹⁰⁸ czy *Leśni Bracia*¹⁰⁹. Oddziały litewskiego podziemia nie są już sprowadzane wyłącznie do roli bandytów zasługujących na całkowite potępienie. Przeciwnie, pokazuje się, że cele walki Leśnych Braci mogą być zrozumiałe, wskazując przy tym na wysoką represywność litewskiego podziemia wobec własnego społeczeństwa. Jednocześnie podkreśla się relatywnie większy udział Litwinów niż Łotyszy i Estończyków w sowieckim aparacie bezpieczeństwa, wobec czego walki trwające na terytorium Litwy mogą być rozpatrywane jako coś na kształt wojny domowej. W raportach „Świata bez nazizmu” do tej narracji dodany jest kolejny wątek – podkreśla się, że większość Leśnych Braci w okresie okupacji niemieckiej kolaborowała z III Rzeszą¹¹⁰. Tego typu „miękkie” potępienie działalności litewskiego podziemia wydaje się znacznie skuteczniejsze w walce propagandowej, zwłaszcza że w wielu aspektach pokrywa się ono z najnowszymi ustaleniami badawczymi¹¹¹. Wreszcie okres rządów sowieckich w państwach bałtyckich Moskwa próbuje przedstawić jako czas względnej prosperity, pod wieloma względami lepszy od współczesnego położenia Litwy, Łotwy i Estonii w ramach Unii Europejskiej. W taki sposób skonstruowany jest scenariusz filmu *Pribalтика: historia jednej okupacji*¹¹².

Przedstawione przykłady rosyjskiej polityki pamięci prowadzonej wobec Litwy tworzą niewątpliwie konkretny obraz, choć relatywnie niewielka liczba wypowiedzi i komentarzy rosyjskich władz sprawia, że możemy mówić raczej o zarysach linii polityki pamięci niż o sprecyzowanej narracji. Potwierdzenie tej tezy znajdujemy w rosyjskich filmach dokumentalnych, które nie trzymają się jednolitej narracji w opowieści o litewskiej historii, a nieraz wzajemnie sobie przeczą. W warunkach demokratycznego państwa świadczyłoby to o zdrowym pluralizmie, w realiach rosyjskich potwierdza tylko tezę o nieszczególnym zainteresowaniu Rosji konfliktami pamięci z Litwą, zwłaszcza w porównaniu z napięciami istniejącymi na linii Moskwa–Tallinn czy Moskwa–Ryga¹¹³.

¹⁰⁸ Ros. *Литовская голгота*. Film w reżyserii Sergieja Krajniewa, który wszedł na ekrany 2007 r., otrzymał wsparcie finansowe rządu rosyjskiego.

¹⁰⁹ Ros. *Лесные братья*. Obraz wyreżyserowany przez Romana Iwanowa w 2004 r. został stworzony na zamówienie kanału rosyjskiej telewizji państwowej Rossija.

¹¹⁰ *Белая книга нацизма 2014*, s. 504.

¹¹¹ Litewskie podziemie było zdecydowanie bardziej represywne wobec własnego społeczeństwa niż inne partyzantki. Na każdego zabitego żołnierza bądź przedstawiciela sowieckich struktur represyjnych przypadało przeszło ośmiu cywili oskarżonych o kolaborację na szkodę partyzantki. M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944-1953 metais*, Vilnius 2009. Z kolei według Rafała Wnuka liczba cywili wśród ofiar litewskiego podziemia mogła sięgać 70-75%. W dalszym ciągu jest to wskaźnik znacznie wyższy, aniżeli w przypadku antykomunistycznych partyzantek: ukraińskiej, łotewskiej i estońskiej (ok. 55-60%) czy polskiej (40-45%). Por. R. Wnuk, G. Motyka, *Antysowieckie podziemie estońskie, łotewskie, litewskie, ukraińskie białoruskie i polskie. Zarys dziejów i próba porównania*, [w:] G. Motyka [et al.], *op. cit.*, s. 173-174.

¹¹² Ros. *Прибалтика: история одной оккупации*. Film w reżyserii Borysa Czertkowa wszedł na ekrany w 2009 r. i został wyprodukowany przez studio filmowe Trzeci Rzym.

¹¹³ Informacje potwierdzające taką ocenę możemy znaleźć w stenogramie z posiedzenia Okrągłego Stołu wewnątrz frakcyjnej grupy Artura Czilingarowa skupiającej członków partii Jedna Rosja z 21 IV 2008 r., omawiającej projekt ustawy „O przeciwdziałaniu rehabilitacji w nowych niepodległych państwach na terytorium byłego Związku Radzieckiego nazizmu, nazistowskich zbrodniarzy i ich kolaborantów”. Prowadzący

Łotwa: obrona pamięci historycznej jako sposób wsparcia mniejszości narodowej

Spośród trzech państw bałtyckich Łotwa zajmuje w rosyjskiej polityce pamięci miejsce szczególne. Dzieje się tak z dwóch przyczyn, które określają jednolity wektor polityki historycznej Moskwy wobec Rygi. Po pierwsze, historia Łotwy daje twórcom rosyjskiej polityki pamięci stosunkowo więcej możliwości oddziaływania na Rygę niż w przypadku Wilna i Tallinna. W przeciwieństwie do Estonii, a podobnie jak na Litwie, ofiary Holocaustu należy liczyć nie w tysiącach, a w dziesiątkach tysięcy (szacuje się, że na terenie Łotwy życie straciło 90 tys. Żydów). Znaczny udział w zbrodniach mieli łotewscy kolaboranci z niesławnym komandem Viktora Arāja na czele. Niemcom udało się także powołać nad Dźwiną aż dwie dywizje Waffen-SS, wobec jednej dywizji estońskiej i zupełnego fiaska planów mobilizacyjnych na Litwie. Dodatkowo łotewska partyzantka antykomunistyczna, w przeciwieństwie do litewskiej, nie nabrała nigdy masowego charakteru (co więcej, została sformowana przy znacznej inspiracji niemieckiej), w związku z czym niektóre formacje zbrojne walczące po stronie III Rzeszy znalazły się w centrum sporów o pamięć w o wiele większym stopniu niż na Litwie.

Po drugie, Łotwa o wiele bardziej niż sąsiednia Litwa została poddana kolonizacji w czasach sowieckich. U schyłku epoki komunistycznej udział ludności rosyjskojęzycznej (Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy) w strukturze narodowościowej Łotwy wynosił aż 42%, przy 52% etnicznych Łotyszy¹¹⁴. I chociaż od tamtego czasu dokonała się pewna zmiana na korzyść narodu tytularnego, liczebność obywateli rosyjskojęzycznych na Łotwie w dalszym ciągu przekracza 30%¹¹⁵. Co więcej, ludność rosyjskojęzyczna nie tylko ma mocną pozycję w kilku największych miastach, lecz stanowi około połowy mieszkańców samej stolicy¹¹⁶. Rosjanie

obrazy K. Zatulina zaledwie wspominał o Gruzji, a także oddzielił Litwę od pozostałych krajów bałtyckich, którym wspólnie z Ukrainą rezerwowano szczególne miejsce w rosyjskiej polityce pamięci. П. Полян, *По ком пробил царь-колокол?*, „Ab Imperio” 2009, nr 3, s. 395.

¹¹⁴ W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że do ludności rosyjskojęzycznej na Łotwie należałoby również zaliczyć część łotewskich Polaków, dla których codziennym językiem komunikacji jest rosyjski i którzy wskutek tego znajdują się pod silnym wpływem kultury rosyjskiej. Por. E. Jakobsons, *Polska mniejszość narodowa na Łotwie. Krótka charakterystyka i zarys działalności*, [on-line] <http://www.wyklady.ekpu.lublin.pl/wyklady/jekabsons/jekabsonsw5.htm>, dostęp: 25 IV 2014.

¹¹⁵ Rosjanie stanowią 26,91% ogółu mieszkańców Łotwy, Białorusini 3,29%, a Ukraińcy 2,21%. Oprócz tego 2,16% ludności Łotwy stanowi ludność narodowości polskiej, spośród której większość komunikuje się na co dzień po rosyjsku. *Centrālās statistikas pārvaldes datu bāzes*, [on-line] <http://data.csb.gov.lv>, dostęp: 25 IV 2014; por. В. В. Волков, *Демография русского населения Латвии в XX-XXI веках*, [w:] *Этническая политика...*, s. 177-196.

¹¹⁶ W Rydze zgodnie ze spisem z 2011 r. mieszka nieco ponad 46% Łotyszy oraz prawie 48% ludności rosyjskojęzycznej. Oprócz tego zauważalne są diaspory: polska (1,85%) oraz litewska (0,83%). W Dyneburgu udział ludności rosyjskojęzycznej przekracza 62% (nie licząc olbrzymiej diaspory polskiej, w przeważającej części rosyjskojęzycznej), przy niecałych 20% Łotyszy. Rosyjskojęzyczni stanowią również znaczący procent ludności Lipawy (39%), Jelgawy (35%) Jurmały (40%) i Windawy (37%). *Centrālās statistikas pārvaldes datu bāzes*.

na Łotwie dysponują silnymi organizacjami społecznymi oraz rozbudowanymi mediami¹¹⁷. Posiadają oni również *de facto* swoją reprezentację parlamentarną w postaci partii Centrum Zgody (łot. Saskaņas Centrs, SC) która – pomimo zwycięstwa w dwóch ostatnich elekcjach parlamentarnych – pozostaje główną siłą opozycyjną¹¹⁸. Równocześnie Centrum Zgody od kilku lat sprawuje rządy w stolicy. Oprócz tego na Łotwie funkcjonuje bardziej radykalna partia Za język ojczysty! (ros. За родной язык!), powstała w wyniku połączenia organizacji, które na przełomie lat 2011 i 2012 prowadziły kampanię na rzecz uczynienia języka rosyjskiego językiem państwowym na Łotwie. Zdaniem niektórych badaczy ugrupowanie to można umiejscowić w nurcie nacjonalizmu diaspory¹¹⁹. Wśród obrońców rosyjskiej polityki pamięci na Łotwie należy także wymienić eurodeputowaną Tatianę Żdanok, stojącą na czele partii Rosyjski Sojusz Łotwy (do 2014 r.: O Prawa Człowieka w Zjednoczonej Łotwie). Organizacje polityczne i społeczne reprezentujące interesy diaspory rosyjskojęzycznej cieszą się politycznym – a niewykluczone, że również finansowym – wsparciem Moskwy¹²⁰.

Opisany powyżej w największym możliwym skrócie kontekst historyczno-społeczny sprawia, że ludność rosyjskojęzyczna posiada zupełnie inną niż naród tytularny pamięć historyczną i tożsamość. Bazując na przykładzie stolicy, dla etnicznych Łotyszów miejscem pamięci o największym znaczeniu symbolicznym jest znajdujący się w centrum Starego Miasta tzw. Pomnik Wolności, symbolizujący państwowość łotewską epoki międzywojennej. Dla zamieszkujących Rygę Rosjan, Białorusinów i Ukraińców nieporównanie większą rolę odgrywa znajdujący się po drugiej stronie Dźwiny (w tzw. Paradaugawie) Pomnik Wyzwolicielei Rygi. Dla każdej ze wspólnot obiekty te stanowią miejsca zgromadzeń podczas obchodów dni pamięci¹²¹. Rozdwojenie pamięci we współczesnej Łotwie, widoczne w stolicy, rozciąga się w zasadzie na cały kraj. I chociaż można dostrzec pewne różnice pomiędzy zdominowaną przez Łotyszów wsią (z wyłączeniem Łatgalii) a wymieszanymi pod względem

¹¹⁷ J. Hyndle, M. Kutysz, *Rosyjskojęzyczni na Łotwie i w Estonii*, „Prace OSW” 2004, nr 14, s. 45-46.

¹¹⁸ W 2011 r. SC uzyskało rekordowy wynik 28,36%, ale pozostało w opozycji, gdyż głosy etnicznych Łotyszów podzieliły się między dwie bardzo podobne pod względem programowym partie, a mianowicie Partię Reform Zatlsera (łot. Zatlēru reformu partija, ZRP), która otrzymała poparcie 20,82% wyborców, oraz Jedność (łot. Vienotība) premiera Valdisa Dombrovskisa (18,83%). Ostatecznie partie łotewskiej prawicy uformowały gabinet przy udziale Sojuszu Narodowego.

¹¹⁹ D. Hanovs, V. Tēraudkalns, *Denying the Other in the Cyber Space: Democracy and Political Culture in Latvia. Analysis of the Intener Campaign „For Mother Tongue” (November 2011)*, [w:] *Ethnicity. Towards the Politics of Recognition in Latvia 1991-2012*, eds. V. Volkovs, D. Hanovs, I. Runce, Rīga 2013, s. 174.

¹²⁰ Ушакова подозревают в связях с российским дипломатом, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/ushakova-podozrevayut-v-svyazyah-s-rossijskim-diplomatom.d?id=41784435>, dostęp: 25 IV 2014.

¹²¹ Pod popularną „Mildą” Łotysze zbierają się przede wszystkim w Dzień Niepodległości Łotwy, 18 listopada. Status świąt państwowych mają również 1 maja (dzień pierwszego posiedzenia Konstytuanty w 1920 r. oraz Święto Pracy) i 4 maja (deklaracja niepodległości z 1990 r.). Oprócz tego na Łotwie obchodzone są liczne dni pamięci. Warto w tym miejscu wymienić te spośród nich, które mają związek z pamięcią czerwonego imperium. Są to: 25 marca i 14 czerwca – Dzień Pamięci Ofiar Terroru Komunistycznego (na pamiątkę deportacji z 1949 r. i 1941 r.), 23 sierpnia – Europejski Dzień Pamięci Ofiar Nazizmu i Staliniizmu (rocznica paktu Ribbentrop–Mołotow) oraz obchodzony w pierwszą niedzielę grudnia Dzień Pamięci Ofiar Totalitarnego Reżimu Komunistycznego na Narodzie Łotewskim. Z kolei pod pomnikiem Wyzwolicielei Rygi diaspora rosyjskojęzyczna gromadzi się przede wszystkim 9 maja (Dzień Zwycięstwa). Ważną rolę

etnicznym miastami, wyznaczenie klarownych podziałów jest niemożliwe. Łotwa, mimo postępującego na przestrzeni ostatnich dwóch dekad spadku liczebności ludności rosyjskojęzycznej, jest państwem dwunarodowym.

Świadomość tego faktu oraz obawa o dominację posiadającej za czasów sowieckich wyższy status społeczny ludności rosyjskojęzycznej w przyszłym państwie skłoniła elity łotewskie do poszukiwania oparcia w restauracjonistycznym modelu państwa. Wskutek takiego wyboru powrócono do Konstytucji I Republiki Łotewskiej oraz uchwalono kontrowersyjną ustawę o obywatelstwie, która przyznała prawa obywatelskie tylko mieszkańcom Łotwy sprzed 17 czerwca 1940 r. oraz ich potomkom¹²². W następstwie uchwalenia kontrowersyjnego prawa ogromna liczba Rosjan, Białorusinów i Ukraińców przybyłych nad Dźwinę po 17 czerwca 1940 r. została pozbawiona m.in. możliwości głosowania w wyborach samorządowych i parlamentarnych, piastowania urzędów politycznych, zakładania organizacji społecznych, a także dostępu do niektórych zawodów. Osobom tym stworzono możliwość uzyskania pełni praw obywatelskich dopiero po przejściu skomplikowanej procedury naturalizacyjnej. Ludność ta zachowała wszakże prawo pobytu oraz możliwość korzystania z funkcji socjalnych państwa¹²³. Do dzisiaj, pomimo liberalizacji z 1998 r., łotewska ustawa o obywatelstwie pozostaje bardziej restrykcyjna od prawa estońskiego, nie mówiąc już o Litwie, która – pozbawiona znaczących mniejszości – już w 1992 r. zdecydowała się przyjąć tzw. wariant zerowy (przyznała obywatelstwo wszystkim mieszkańcom)¹²⁴.

Sytuacja ludności rosyjskojęzycznej na Łotwie, będąca bezsprzecznie najważniejszym problemem w stosunkach rosyjsko-łotewskich, jest ściśle powiązana z zagadnieniami historycznymi, bowiem samo przyjęcie restauracjonistycznej koncepcji państwa wiąże się z uznaniem przez oficjalną Rygę faktu okupacji Łotwy¹²⁵. Prowokuje on liczne spory w zakresie historii pomiędzy Federacją Rosyjską i Republiką Łotewską dotyczące oceny epoki sowieckiej, a przez badaczy rosyjskich uznawany jest za podstawę etnopolityki prowadzonej przez oficjalną Rygę¹²⁶. Równocześnie kontrowersyjna ustawa o obywatelstwie łączo-

w kalendarzu pamięci tej grupy ma też 1 maja (Święto Pracy) oraz 13 października (Dzień Wyzwolenia Rygi Od Faszyzmu). T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 490; *Na Łotwie obchodzona jest 65 rocznica wyzwolenia Rygi przez wojska radzieckie*, [on-line] <http://polish.ruvr.ru/2009/10/13/2027049.html>, dostęp: 25 IV 2014.

¹²² Decyzja podjęta przez łotewskie elity posiadała relatywnie szeroką legitymację ze strony narodu łotewskiego. Zgodnie z przeprowadzonymi w 1993 r. badaniami opinii publicznej poparcie dla niej wyrażało 52% Łotyszów. Dla porównania restauracjonistyczny model państwa popierało 44% Estończyków i zaledwie 12% Litwinów. П. Ярве, *Советское наследие и современная этнополитика стран Балтии*, [w:] *Этническая политика...*, s. 46.

¹²³ J. Hyndle, M. Kutysz, *op. cit.*, s. 50-52.

¹²⁴ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 430.

¹²⁵ Doskonałym potwierdzeniem takiego stanu rzeczy jest fakt, że fundacja „Pamięć Historyczna”, wśród celów której nie znajduje się bynajmniej punkt o walce o prawa ludności rosyjskojęzycznej w krajach bałtyckich, wydała publikację pod symptomatycznym tytułem: *Современная европейская этнократия: нарушение прав национальных меньшинств в Эстонии и Латвии*, Москва 2009; por. О Фонде „Историческая Память”, [on-line] <http://www.historyfoundation.ru/ru/about.php>, dostęp: 25 IV 2014.

¹²⁶ И. В. Никифоров, *Политика исторической памяти в странах Балтии. Опыт и современное состояние*, [w:] *Этническая политика...*, s. 93.

na jest z historią i pamięcią łotewskiego autorytaryzmu i nacjonalizmu w czasach Karlisa Ulmanisa oraz w okresie II wojny światowej. Te dwa nurty rosyjskiej polityki historycznej ogniskują się wokół dwóch węzłów pamięci: Legionu Łotewskiego SS i okupacji sowieckiej.

Pod nazwą „Legion Łotewski” kryją się dwie łotewskie dywizje (15 i 19 dywizja Waffen-SS) sformowane w latach 1943-1944 przez okupacyjną władzę niemiecką. Pierwotnie jednostka ta miała posiadać charakter ochotniczy, o czym świadczy oficjalna nazwa formacji¹²⁷, jednakże w rzeczywistości olbrzymia większość żołnierzy została zmobilizowana w sposób przymusowy. Sformowane przez Niemców oddziały wzięły udział w walkach na froncie wschodnim, a następnie w obronie Łotwy przed Sowieciami. Po zajęciu Rygi przez Armię Czerwoną 19 Dywizja wraz z resztkami niemieckiej Armii Północ stawiała opór wojskom sowieckim w tzw. kotle kurlandzkim, tocząc zacięte walki aż do kapitulacji III Rzeszy. 15 Dywizja wycofała się z Niemcami na zachód, aby ostatecznie skapitulować przed aliantami zachodnimi¹²⁸. Kontrowersje wokół Legionu wywołuje fakt, że o ile większość żołnierzy doń należących rzeczywiście walczyła na froncie z Armią Czerwoną, o tyle w jego szeregach zmobilizowano też wielu Łotyszy, którzy wcześniej brali czynny udział w Holocauście (np. wspomniane wyżej komando V. Arāja)¹²⁹.

Pozytywny obraz Legionu Łotewskiego zaczął być budowany w kręgach łotewskiej emigracji na Zachodzie, gdzie szczególną rolę zyskało stowarzyszenie Daugavas Vanagi (Jastrzębie Dźwiny)¹³⁰. Procesom tego typu sprzyjała niewątpliwie polityczna rzeczywistość okresu Zimnej Wojny¹³¹. Po odzyskaniu niepodległości organizacje emigracyjne oraz krajowe związki weteranów zaczęły dążyć do przywrócenia w przestrzeni symbolicznej pamięci o antysowieckiej walce Legionu Łotewskiego. W działaniach tych mogły one liczyć na wsparcie prawicowych sił politycznych¹³². Od dwóch dekad najbardziej zauważalnym

¹²⁷ Z niem. Lettische SS-Freiwilligen-Legion.

¹²⁸ I. Feldmanis, *Waffen-SS Units of Latvians and Others Non-Germanic People in World War II. Methods of Formation, Ideology and Goals*, [w:] *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations. 1940-1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*, eds. V. Nollendorfs, E. Oberländer, Riga 2005, s. 126-127.

¹²⁹ Por. A. Stranga, *The Holocaust in Occupied Latvia 1941-1945*, [w:] *The Hidden and Forbidden History of Latvia...*, s. 161-175.

¹³⁰ Organizacja ta początkowo zrzeszała tych spośród żołnierzy Legionu Łotewskiego, którzy u schyłku wojny znaleźli się w Niemczech. Wraz z upływem czasu DV zbudowała struktury we wszystkich krajach, do których udali się łotewscy emigranci. Również z inicjatywy DV ustanowiony został Dzień Legionu Łotewskiego: 16 marca. Tego dnia 1944 r. dwie łotewskie dywizje pierwszy raz wzięły wspólnie udział w starciu z Armią Czerwoną nad rzeką Wielikają. T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 478, 495.

¹³¹ Budowę pozytywnego obrazu łotewskich jednostek wojskowych w służbie III Rzeszy w znaczącym stopniu ułatwiła deklaracja Amerykańskiej Komisji ds. Uchodźców z 1 IX 1950 r., w której łotewskie i estońskie dywizje Waffen-SS zostały uznane za odmienne od niemieckiego Waffen-SS pod względem „celów, ideologii, działań oraz struktur”. Argumentacja ta jest przywoływana podczas dyskusji nad historycznym znaczeniem Legionu Łotewskiego również przez współczesne państwo łotewskie. I. Feldmanis, K. Kangeris, *The Volunteer SS Legion in Latvia*, [on-line] <http://www.am.gov.lv/en/policy/history/legion/>, dostęp: 25 IV 2014.

¹³² Powstały w 1988 r. Łotewski Narodowy Ruch Niepodległości (łot. Latvijas nacionālās neatkarības kustība, LNNK) w 1997 r. połączył się z istniejącą od czterech lat partią dla Ojczyzny i Wolności (łot. Tēvzemi un brīvībai, TB). W 2010 r. ugrupowanie weszło w koalicję z jeszcze bardziej radykalną partią Wszystko dla

wyrazem obecności tej formacji w przestrzeni symbolicznej są coroczne marsze, które 16 marca przechodzą ulicami Rygi. Sporym osiągnięciem organizacji strzegących pozytywnej pamięci Legionu Łotewskiego stało się odsłonięcie 27 września 2003 r. cmentarza wojennego w Lestene, który obecnie jest drugim największym obiektem tego typu w kraju (po Cmentarzu Braterskim w Rydze, na którym zresztą jest pochowana niewielka grupa żołnierzy łotewskiego Waffen-SS). Inne miejsca pamięci Legionu Łotewskiego znajdują się m.in. w More i w Bausce¹³³.

Pomimo starań łotewskiej prawicy i związków weteranów trudno stwierdzić, że łotewscy legioniści zyskali społeczny status siły antybolszewickiej walczącej o niepodległość Łotwy. Choć znaczna część członków Legionu Łotewskiego korzysta z przywilejów społecznych w oparciu o ustawę „O określeniu statusu osób represjonowanych politycznie, które ucierpiały od reżimów komunistycznego i nazistowskiego” z kwietnia 1995 r., propozycje, aby wprowadzić w stosunku do żołnierzy łotewskich na służbie niemieckiej odrębne prawo, które uznawałoby ich za „bojowników o wolność”, są odrzucane¹³⁴. Również w odbiorze społecznym Legion Łotewski postrzegany jest raczej w kategoriach martyrologicznych aniżeli heroicznych¹³⁵. Ta ostatnia interpretacja przeważa (aczkolwiek nie dominuje) tylko wśród samych uczestników walk oraz wspierających ich radykalnie prawicowych sił politycznych¹³⁶. Ostrożnemu podejściu do upamiętnienia łotewskiej formacji dają z kolei wyraz dominujące na przestrzeni ostatnich dwóch dekad w życiu politycznym nad Dźwiną partie centrum i umiarkowanej prawicy¹³⁷.

Łotwy! (łot. Visu Latvijai!, VL!). Siły narodowe na przestrzeni ostatniego dwudziestolecia współtworzyły większość rządów łotewskich. Od 2014 r. LNNK-TB/VL! wchodzi także w skład drugiego rządu Laimdoto Straujuma. T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 487.

¹³³ Por. *Бумба нод Море*, [on-line] <http://www.moresmuzejs.lv/index.php?nod=22>, dostęp: 25 IV 2014.

¹³⁴ Prawo nie obejmuje osób, które popełniły zbrodnie wojenne. Represjonowani korzystają z dodatków do emerytur, zniżek w transporcie publicznym i w usługach, ulg podatkowych oraz bezpłatnej opieki medycznej. *Об определении статуса политически репрессированного лица для пострадавших от коммунистического и нацистского режимов*, [on-line] <http://www.memo.ru/rehabilitate/resp/latv.htm>, dostęp: 5 XI 2014.

¹³⁵ Zgodnie z badaniami przeprowadzonymi w 2008 r. pośród etnicznych Łotyszy, zaledwie 5,4% odczuwało dumę z racji walki Legionu Łotewskiego SS przeciwko Armii Czerwonej. Wynik badania pozwala wyciągnąć wnioski, że Łotysze rozpatrują los legionistów raczej jako przykład wojennej tragedii swojego narodu znajdującego się w potrzasku pomiędzy III Rzeszą a Związkiem Sowieckim. Por. N. Muižnieks, *History, Memory and Latvian Foreign Policy*, [w:] *Geopolitics of History...*, s. 12-13. Dość podobne wyniki dał przeprowadzony pod koniec 2012 r. monitoring pamięci społecznej na Łotwie. Zgodnie z tym badaniem 5,2% mieszkańców Łotwy (nie tylko etnicznych Łotyszy) uważało Łotyszy walczących po stronie III Rzeszy za bohaterów. Równocześnie należy zwrócić uwagę, że dla znacznej części społeczeństwa są oni zarówno bohaterami, jak i ofiarami wojny (31,9%). M. Kāprans, O. Procevska, *Latvijas sociālās atmiņas monitoringa ziņojums Nr.1*, Rīga 2013, s. 11-12.

¹³⁶ V. Lācis, *The Latvian Legion. According to Independent Observers*, Rīga 2006, s. 7.

¹³⁷ Z jednej strony czołowi politycy kraju są dalecy od określania marszów Łotewskiego Legionu mianem faszystowskich, z drugiej równie daleko im do uczestnictwa w wydarzeniach 16 marca. *Замілепс: В шестствих легионерів нет фашизма*, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/zatlers-v-sheststviyah-legione>

Dzieje się tak, ponieważ kwestia ta jest wyjątkowo niewygodna pod względem propagandowym. Przeciwno próbom upamiętniania Bałtów w mundurach SS występują liczne organizacje żydowskie¹³⁸. Protestuje nie tylko Izrael, lecz także wiele krajów Europy Zachodniej. Ze szczególną siłą i regularnością głosy sprzeciwu podnoszą się w Moskwie. Dla Rosji problematyka upamiętnienia Legionu Łotewskiego stanowi przede wszystkim bardzo wygodne narzędzie, którym posługuje się w konfliktach pamięci z Rygą. Wszelkie odniesienia łotewskich polityków do kwestii upamiętnienia tej formacji są błyskawicznie podchwytywane przez oficjalne czynniki rosyjskie.

Tradycje walki Moskwy z dobrą pamięcią Legionu Łotewskiego sięgają jeszcze epoki sowieckiej. Ponieważ na terytorium Łotwy została zaprowadzona pełna kontrola ideologiczna, uderzenie zostało skierowane przeciwko łotewskiej emigracji. W latach 1962-1963 wydano z inicjatywy Moskwy propagandową książkę *Daugavas Vanagi. Who are they?* w kilku językach. Sukces przedsięwzięcia miał zaskoczyć samych jego organizatorów i znacząco wpłynąć na stosunek zachodnich społeczeństw do omawianej problematyki¹³⁹. Za czasów niepodległej Łotwy najsilniejszy dotychczas spór wokół upamiętnienia łotewskich dywizji Waffen-SS wybuchł w latach 1998-1999. Konflikt pamięci, który towarzyszył toczącym się wówczas na Łotwie gorącym dyskusjom dotyczącym liberalizacji prawa o obywatelstwie, rozpoczął się 16 marca 1998 r., kiedy to minister obrony Juris Dalbīņš w stroju wojskowym wziął udział w marszu Legionu Łotewskiego. Sprawa wywołała gwałtowny sprzeciw Rosji, która zareagowała sankcjami ekonomicznymi, co zmusiło rząd do zwolnienia J. Dalbīņša ze stanowiska. Kryzys w relacjach z Rosją przyczynił się do postępów liberalizacji ustawy o obywatelstwie (nowelizacja przeszła przez łotewski parlament), ale nie do złagodzenia sporów w sferze pamięci¹⁴⁰. Przeciwnie, 17 czerwca 1998 r. Saeima znowelizowała ustawę regulującą oficjalny kalendarz dni pamięci, dodając do nich 16 marca – Dzień Pamięci Łotewskich Żołnierzy¹⁴¹. Kontynuację tej decyzji stanowiła uchwała parlamentu z 28 października 1998 r. „O łotewskich legionistach w czasie II wojny światowej”, w której m.in. wezwano „okupantów” do wypłacenia odszkodowań Łotyszom przymusowo zmobilizowanym w okresie wojny, a także zobligowano władze do obrony dobrego imienia łotewskich żołnierzy¹⁴². Wydarzenia w kolej-

rov-net-fashizma.d?id=38178437, dostęp: 25 IV 2014; Домбровскис: министры решившие отметить 16 марта потеряют свои посты, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/dombrovskis-ministry-reshevshie-otmetit-16-marta-poteryayut-svoi-posty.d?id=41759287>, dostęp: 25 IV 2014.

¹³⁸ Wiesenthal Center Condemns Marches in Riga and Liepaja, Latvia of Latvian SS Veterans, [on-line] <http://www.wiesenthal.com/site/apps/s/content.asp?c=lsKWLBpJLnF&b=4442915&ct=5851657>, dostęp: 25 IV 2014.

¹³⁹ Ю. Рислаки, Манипуляция фактами: латвийский вариант, Рига 2011, s. 173.

¹⁴⁰ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 493.

¹⁴¹ Łot. 16.martu – Latviešu karavīru atceres dienu. Warto zauważyć, że nie użyto nazwy formacji zbrojnej. *Grozījumi likumā „Par svētku un atceres dienām”*, [on-line] <http://www.likumi.lv/doc.php?id=49093>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁴² T. Stryjek uważa, że pretensje finansowe były kierowane pod adresem Niemiec. Pośrednim dowodem jest to, iż uchwała dotyczy jednostki znajdującej się w służbie niemieckiej. Wydaje się wszakże, że wymowa całego dokumentu ma również (a może nawet przede wszystkim) wymiar antysowiecki. Potwierdza to fakt, że autorzy fundacji „Pamięć Historyczna”, którzy wydali materiały dotyczące łotewskiej polityki pamięci,

nym roku ponownie wywołały skandal: głos w sprawie obchodów dnia Legionu Łotewskiego zabrała Duma Federacji Rosyjskiej, zwracając się w tej kwestii do deputowanych łotewskiego parlamentu¹⁴³. Ostatecznie międzynarodowa presja w obliczu starań Łotwy o uczestnictwo w strukturach europejskich zmusiła władze w Rydze do wycofania z oficjalnego kalendarza kłopotliwego dnia pamięci w 2000 r.

Zagadnienie krytyki Legionu jest przez Rosję podejmowane w zasadzie co roku, w związku z rocznicowymi marszami w Dzień Pamięci Legionu Łotewskiego. Rosyjska krytyka intensyfikuje się, kiedy dochodzi do zamieszek, tak jak w jubileuszowym 2005 r.¹⁴⁴ Protesty nasilają się również wówczas, gdy upamiętnienie łotewskich dywizji Waffen-SS towarzyszy innym spornym zagadnieniom między Moskwą a Rygą. Przykład tego mogliśmy obserwować w pierwszych miesiącach 2012 r., kiedy to w ogólnopaństwowym referendum na Łotwie zdecydowaną większością głosów upadła propozycja uczynienia języka rosyjskiego drugim językiem państwowym¹⁴⁵.

Protesty Moskwy wywołują też uroczystości związane z otwieraniem cmentarzy i odsłonięciami pomników, takie jak otwarcie obiektu w Lestene w 2003 r. czy też pomnika łotewskich legionistów w Bausce we wrześniu 2012 r.¹⁴⁶ Zwłaszcza ta ostatnia sprawa wy-

czują się zobowiązani sprostować, iż „СССР по нормам международного права на 1940 год не являлся в отношении Латвии государством-оккупантом”. Т. Сtryjek, *Война ро войне...*, s. 493; *Декларация Сейма Латвийской Республики „О латышских легионерах во второй мировой войне от 29 октября 1998 года”*, [w:] А. Дюков, В. Симендей, *Государственная историческая политика Латвии: материалы к изучению*, Москва 2011, s. 23-25.

¹⁴³ Apel Dumy należy traktować jako wyraz dużego znaczenia tej kwestii w polityce pamięci Federacji Rosyjskiej w tym okresie. Z reguły bowiem protesty i krytyka ograniczają się do poziomu MSZ. Włączenie się Dumy do łotewsko-rosyjskiego konfliktu pamięci należy wiązać z dekretemi łotewskiego Sejmu podjętymi w 1998 r. *Постановление Государственной Думы Федерального Собрания РФ от 18 марта 1999 г. N 3788-II ГД „Об обращении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации К депутатам Сейма Латвийской Республики в связи с проведением в городе Риге шествия ветеранов латышского легиона СС”*, 18 III 1999, [on-line] <http://jurbase.ru/texts/sector109/tez09609.htm>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁴⁴ *Выступление Постоянного представителя Российской Федерации при ОБСЕ А.Н.Бородавкина на заседании Постоянного совета ОБСЕ, Вена, 17 марта 2005 года*, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newsline/07030E5D421BDEBA44257A7D003AC045, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁴⁵ W głosowaniu przeciwko nadaniu uprawnień językowi rosyjskiemu wypowiedziało się aż 75% głosujących. Warto wszakże zaznaczyć, że osoby nieposiadające obywatelstwa nie zostały dopuszczone do udziału w referendum. J. Hyndle-Hussein, *Referendum w sprawie języka rosyjskiego na Łotwie* [raport OSW z 22 II 2012], „Tydzień na Wschodzie” 2002, nr 8(209); *Заявление Государственной Думы Российской Федерации „О нарушениях прав человека в Латвийской Республике и недоступности реабилитации нацизма”*, [on-line] <http://komitet9.km.duma.gov.ru/site.xp/052057124051056056.html>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁴⁶ *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом СМИ относительно официального открытия и освящения мемориального кладбища латышских легионеров, воевавших в составе „Ваффен СС”*, [on-line] http://www.mid.ru/BDOMP/Brp_4.nsf/arh/1D6D7D9CEF40F2F943256DB0005DD850?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014; *Ответ официального представителя МИД России А. К. Лукашевича на вопрос СМИ в связи с установкой в Латвии памятника бывшим эсэсовцам*, 18 IX 2012, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newsline/07030E5D421BDEBA44257A7D003AC045, dostęp: 25 IV 2014.

wołała spory rezonans. Strona rosyjska utrzymywała, że doszło do upamiętnienia dwóch batalionów biorących udział w akcjach przeciwko ludności cywilnej. Kontrowersje mogła budzić także inskrypcja na pomniku. O ile główna jej treść („broniącym Bauskę przed drugą okupacją sowiecką 1944.28.07.-14.09.”) raczej nie powoduje złych skojarzeń, o tyle znajdujące się poniżej słowa dyktatora międzywojennej Łotwy K. Ulmanisa („Łotwa powinna być państwem łotewskim”) mogą nie wywoływać pozytywnych emocji, zwłaszcza w kraju, gdzie znaczną część ludności stanowią mniejszości narodowe. W sprawie monumetu w Bausce dyplomację rosyjską wsparły Białoruś i Izrael¹⁴⁷. Uwadze strony rosyjskiej nie uszedł również ponowny pochówek generalnego inspektora Łotewskiego Legionu Rudolfsa Bangerskisa na Cmentarzu Braterskim w Rydze w 1995 r.¹⁴⁸

Rosyjska dyplomacja interweniuje również, gdy łotewskie władze podejmują działania dotyczące statusu weteranów wojny na Łotwie. Na przykład głośna inicjatywa prezydenta Andrisa Bērziņa, dążącego do pojednania byłych żołnierzy Legionu Łotewskiego i Armii Czerwonej, spotkała się z gwałtowną reakcją rosyjskiej dyplomacji¹⁴⁹. Warto także zwrócić uwagę, że niektóre działania dyskredytujące Łotwę w sferze pamięci obliczone są na zadanie jej konkretnych strat w bieżącej polityce. Trudno bowiem przypuszczać, aby propagandowa broszura *O uczestnictwie Legionu SS w zbrodniach wojennych w latach 1941-1945 i próbach rewizji na Łotwie wyroku Trybunału w Norymberdze z 12 lutego 2004 r.* nie miała żadnego związku z rychłym wstąpieniem Łotwy do NATO (29 marca 2004 r.) i Unii Europejskiej (1 maja 2004 r.)¹⁵⁰.

Powyższy materiał rosyjskiego MSZ stanowi również znakomity obraz miejsca Legionu Łotewskiego w oficjalnej rosyjskiej narracji, w oparciu o który prowadzone są konkretne

¹⁴⁷ *Заявление начальника управления информации – пресс-секретаря МИД Андрея Савиных в связи с установкой в Латвии монумента преступникам из латышсконо легиона СС*, [on-line] http://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/c313be0ae64cfad7.html, dostęp: 25 IV 2014; *Авигдор Либерман от имени правительства Израиля выразил протест Латвии из-за героизации нацистов*, [on-line] <http://evreiskiy.kiev.ua/avigdor-liberman-ot-imeni-pravitelstva-11871.html>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁴⁸ Fakt ten odnotowany jest np. w filmie *Nazizm po nadbałtycku* (ros. *Нацизм по-прибалтийски*) w reżyserii B. Czertkowa, wyprodukowanym przez wytwórnię filmową Trzeci Rzym w 2004 r.

¹⁴⁹ *Ответ официального представителя МИД России А. К. Лукашевича на вопрос СМИ относительно высказываний Президента Латвии А. Берзиньша по проблематике бывших легионеров „Ваффен-СС”*, 24 VII 2012, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newsline/92FAC9F9AFC1853944257A450030DE78, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁵⁰ Warto tutaj zauważyć, że oficjalna Ryga również prowadzi aktywną politykę w kontrze do działań rosyjskich. O takim rozwoju sytuacji świadczy chociażby opublikowanie, a następnie rozpowszechnienie w Brukseli wyżej wspomnianego materiału *The Volunteer SS Legion in Latvia*. Dokument łotewskiego MSZ wywołał oczywiście kolejną replikę ze strony Moskwy; *Об участии латышского легиона СС в военных преступлениях в 1941-1945 гг. и попытках пересмотра в Латвии приговора Нюрнбергского трибунала*, [on-line] <http://www.mid.ru/bdomp/ns-dgpch.nsf/05a95604fc81125843256da400378f3b/431e781edaef5c79c3256e3f002bcd0b?OpenDocument>, dostęp: 25 IV 2014; I. Feldmanis, K. Kangeris, *op. cit.*; *Комментарий к официальному материалу МИД ЛР, распространенному в Брюсселе в апреле 2009 г. среди стран-членов НАТО „О латышском добровольческом легионе СС”*, [on-line] <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/941db813df91a9fec32575d1002b1ce4?OpenDocument>, dostęp: 6 II 2012.

działania polityczne¹⁵¹. Główna oś krytyki działalności łotewskiej formacji przez stronę rosyjską opiera się na budowie swoistej linii propagandowej wokół zagadnienia Holocaustu. Tragiczna karta łotewskiej historii, jaką niewątpliwie jest współudział w Zagładzie licznych¹⁵² członków narodu łotewskiego, uważana jest za jeden z najbardziej wstydlivych faktów w dziejach ich narodu¹⁵³. Nie przeszkadza to Moskwie tworzyć łańcucha wydarzeń, łączącego autorytarne tendencje w przedwojennej Łotwie, Holocaust i późniejszą działalność łotewskich dywizji Waffen-SS. Zgodnie z tą interpretacją, jednym z czynników, które doprowadziły do tragedii łotewskich Żydów, miała być przedwojenna działalność organizacji Aizsargi, stanowiącej zbrojne oparcie autorytarnych rządów K. Ulmanisa. Jednocześnie korzeni Legionu Łotewskiego należy poszukiwać w opozycyjnych wobec K. Ulmanisa organizacjach nacjonalistycznych Ugunkrusts (Ogniste Krzyże) i Pērkonkrusts (Krzyże Błyskawicy). Podkreślanie w rosyjskiej narracji znaczenia wyżej opisanych tendencji prowadzi do ukucia pojęcia „faszystowska Łotwa dwudziestolecia międzywojennego”¹⁵⁴, od którego płynnie przechodzi się do udziału Łotyszy w zbrodniach III Rzeszy¹⁵⁵.

Łotewski Holocaust ma jednakże nie tylko przeszłość, lecz również przyszłość – i ta związana jest rzekomo z dziejami Legionu Łotewskiego. Ponieważ nierzadko brakuje twar-

¹⁵¹ Innym znakomitym wyrazem tego dyskursu jest wspomniany wyżej film dokumentalny *Нацизм по-прибалтийски*.

¹⁵² Oczywiście słowo „licznych” ma tu charakter względny. Zgodnie z przytoczonymi przez Jarosława Hrycka (umownymi) szacunkami, wśród narodów bałtyckich liczba osób zaangażowanych w represje wobec Żydów była większa (20 na 10 tys.) niż pośród Rosjan (8 na 10 tys.), Polaków (4 na 10 tys.) czy Ukraińców (3 na 10 tys.). J. Hrycak, *Zbyt wiele świadectw. Ukraińcy w akcjach antyżydowskich*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 3-4, s. 162.

¹⁵³ Zgodnie z prowadzonymi jeszcze w 2008 r. badaniami, według etnicznych Łotyszy współuczestnictwo narodu łotewskiego w Holocaustie jest drugim najbardziej wstydlivym wydarzeniem w historii Łotwy (po udziale Łotyszy w represjach systemu komunistycznego). Warto podkreślić, że Holocaust był częściej wymieniany w tym znaczeniu przez Łotyszy (26,5%) niż przez zamieszkujących Łotwę Rosjan (21,8%). N. Muižnieks, *op. cit.*, s. 12.

¹⁵⁴ Pełniej koncepcję tę opisano w artykule Władimira Simendeja, który wszedł w skład zbioru prac wydanego wspólnym staraniem Fundacji Perspektywy Historycznej, „Pamięci Historycznej”, przy współpracy Komisji ds. Przeciwdziałania Fałszerstwom Historii, we wrześniu 2009 r. (wstęp do zbioru napisał S. Ławrow). Z tekstu W. Simendeja możemy dowiedzieć się m.in., że K. Ulmanis znajdował się pod wpływem faszyzmu i nazizmu, ale bał się zaprowadzić na Łotwie „zagraniczny” porządek, ponieważ obawiał się buntu w swojej partii (Związek Chłopski); w rezultacie stworzono ustrój mający za ideową podstawę elementy mitu o „łotewskim gospodarzu”, antysemityzm, rusofobię i faszyzm; antysemityzm kwitł na Łotwie, co więcej: spełniała ona niektóre żądania Niemców w tym zakresie; Łotwa zawarła pakt z Niemcami wcześniej niż ZSRS (z tajnymi protokołami wymierzonymi przeciw niemu) – „pierwszy rękę Ribbentropowi uściśnął Munters, a nie Mołotow”. B. Симендей, „Антисоветский флирт” авторитарной Латвии (1934-1940): между Лондоном, Парижем, Римом и Берлином, [w:] Н. Нарочницкая [et al.], *Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?*, Москва 2009, [on-line] <http://www.litmir.net/br/?b=145903&p=104>, dostęp: 2 VII 2014.

¹⁵⁵ Mechanizm ten został najlepiej przedstawiony we wspomnianym filmie dokumentalnym *Невыученные уроки Прибалтики*. W obrazie tym czasy K. Ulmanisa są określane mianem faszystowskich, podczas gdy wszystkie posunięcia Związku Sowieckiego wobec Łotwy tłumaczone są wymaganiami Realpolitik. W takiej perspektywie pierwsza okupacja sowiecka wydaje się wyłącznie nieistotnym epizodem pomiędzy okresami „faszystowskiej Łotwy” oraz łotewskiego kolaboracjonizmu z czasów II wojny światowej.

dych podstaw do udowodnienia zbrodni łotewskich legionistów, najczęściej dochodzi do bezpośredniego utożsamienia działalności łotewskiego Waffen-SS z formacjami mordującymi Żydów czy z oddziałami policyjnymi biorącymi udział w operacji karnej Winterzauber na Białorusi.

Z tak pojmowanym Holocaustem związany był również konflikt wokół książki *Historia Łotwy w XX wieku*. Wstęp do publikacji wydanej w kilku językach przy wsparciu finansowym ambasady Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej oraz łotewskiego MSZ napisała prezydent Vaira Vīķe-Freiberga. Spór zaczął się, kiedy łotewska prezydent podczas obchodów 60. rocznicy wyzwolenia obozu Auschwitz-Birkenau wręczyła W. Putinowi egzemplarz książki. Strona rosyjska dość szybko wychwyciła, że znajdujące się w książce zdjęcie obozu koncentracyjnego w Salaspils zostało podpisane nie w sposób oddający jego funkcję, lecz oficjalną nazwą niemiecką: „obóz pracy i edukacji”¹⁵⁶. Błąd ten wywołał skandal; protestowało rosyjskie MSZ, a fala oburzenia przełała się przez większość rosyjskich mediów. W urządzonym na portalu caricatura.ru w przeddzień Dnia Zwycięstwa konkursie antyfaszystowskich karykatur królowały obrazy sugerujące jawne poparcie łotewskiej prezydent dla nazizmu¹⁵⁷. Pomimo tej kampanii V. Vīķe-Freiberga jako jedyna spośród przywódców państw bałtyckich wzięła udział w uroczystościach z okazji 60. rocznicy Dnia Zwycięstwa w Moskwie.

Wymienione powyżej aspekty łotewskiej historii są również obiektem ciągłego zainteresowania fundacji „Pamięć Historyczna”. Kierowana przez A. Diukowa organizacja publikuje liczne materiały źródłowe, opracowania, wreszcie broszury poświęcone zagadnieniom ściśle związanym z dziejami Holocaustu nad Dźwiną oraz historyczną rolą łotewskich dywizji Waffen-SS¹⁵⁸. Liczba publikacji w tej tematyce na tle całokształtu działalności fundacji upoważnia do stwierdzenia, że zagadnienie historii Łotwy w latach II wojny światowej jest najważniejszym polem zainteresowania kierowanej przez A. Diukowa instytucji.

¹⁵⁶ Д. Блейере [et al.], *История Латвии. XX век*, Рига 2005, s. 320-321. Warty podkreślenia jest fakt, że w rosyjskiej pamięci historycznej obóz w Salaspils odgrywa rolę najważniejszego symbolu zbrodniczości reżimu hitlerowskiego na Łotwie, gdzie miało stracić życie przeszło 100 tys. ludzi. W historiografii europejskiej (w tym łotewskiej) mówi się z kolei o kilku tysiącach ofiar. Por. *Латвия под игом нацизма. Сборник архивных документов*, Москва 2006, s. 110.

¹⁵⁷ Ю. Рислакки, *op. cit.*, s. 249-250.

¹⁵⁸ Пор. А. Дюков, *Милость к падшим: Советские репрессии против нацистских пособников в Прибалтике*, Москва 2009; idem, *Операция „Зимнее волшебство”: нацистская истребительная политика и латвийский коллаборационизм*, Москва 2011; *Приговоренные нацизмом. Сборник документальных свидетельств о злodeяниях немецких нацистов и их пособников в годы немецкой оккупации Латвии в 1941-1945 гг.*, ред. В. Богов, Рига 2011; *Трагедия белорусских деревень, 1941-1944: Документы и материалы*, ред. Н. Кириллова [et al.], Москва 2011; *Уничтожить как можно больше... Латвийские коллаборационистские формирования на территории Белоруссии, 1942-1944 гг. Сборник документов*, Москва 2009. Oprócz wymienionych pozycji poświęconych zagadnieniom kolaboracjonizmu oraz cytowanych wyżej opracowań dotyczących zagadnień dyskryminacji mniejszości narodowej na Łotwie i tamtejszej polityki pamięci „Pamięć Historyczna” wydała również dwa tomy *Historii Łotwy*. Por. Л. Воробьева, *История Латвии: От Российской империи к СССР*, т. 1-2, Москва 2009-2010.

Tendencja ta znalazła wyraz w skandalu wokół próby organizacji w Rydze wystawy zatytułowanej „Dzieciństwo na wygnaniu: losy dzieci wygnanych na terytorium Łotwy w latach 1943-1944”, podjętej przez „Pamięć Historyczną”. Prezentowana wcześniej w Moskwie wystawa przedstawiała losy dzieci, które miały być wypędzone z terytoriów Rosji i Białorusi i przesiedlone do obozu koncentracyjnego w Salaspils. Zgodnie z treścią ekspozycji siłą, która przyczyniła się do tej tragedii, byli łotewscy kolaboranci. Przeciwno wystawie protestowało łotewskie MSZ. Gdy tylko A. Diukow podjął próbę organizacji ekspozycji w Rydze, łotewskie władze zdecydowały się na krok radykalny. Dnia 3 marca 2012 r. A. Diukow oraz kierownik programów badawczych „Pamięci Historycznej” W. Simendej zostali uznani za *persona non grata* na terytorium Łotwy¹⁵⁹. Działanie łotewskich władz, przesadzone i prawdopodobnie przeciwnie skuteczne, niewątpliwie świadczy o wadze, jaką oficjalna Ryga przywiązuje do obrony pamięci, a także o relatywnie wysokiej skuteczności działań podejmowanych przez fundację A. Diukowa.

Również dla fundacji „Świat bez nazizmu” kwestia łotewska wydaje się mieć znaczenie priorytetowe. W raportach organizacji sytuacji nad Dźwiną poświęcono znacznie więcej miejsca niż przypadkom „rehabilitacji nazizmu” na Litwie i w Estonii. Oprócz wielu wątków pojawiających się w dokumentach rosyjskiego MSZ jest tu również kilka nowych tematów. „Świat bez nazizmu” krytykował m.in. organizowane przez Centrum Gustawa Celminša „obchody” wyzwolenia Rygi z rąk Sowietów, które odbyły się 1 lipca 2012 r. Krytyka organizacji była niewątpliwie słuszna, jednakże skala tych „uroczystości” tak marginalna (wzięło w nich udział niecałe 30 osób), że nie sposób na jej podstawie tworzyć przekonującej narracji o odradzaniu się „nazizmu po nadbałtycku”¹⁶⁰. Większy rezonans miała sprawa swastyki (interpretowanej jako tradycyjny łotewski symbol), która została zaprezentowana podczas świętowania 95-lecia Republiki Łotewskiej, przed meczem hokejowym pomiędzy ryskim Dynamo a zespołem Jurga z Chanty-Mansyjska rozgrywanym w ramach Kontynentalnej Ligi Hokejowej¹⁶¹. Po interwencji „Świata bez nazizmu” u władz rozgrywek łotewski klub został zmuszony do zapłacenia kary w wysokości miliona rubli (wówczas ok. 30 tys. dolarów)¹⁶². Wydarzenie to jest warte przywołania, bowiem dobrze ilustruje, w jaki sposób na pozór abstrakcyjne spory o przeszłość mogą nabierać bardziej praktycznego znaczenia.

Drugim zagadnieniem, wokół którego toczą się konflikty pamięci pomiędzy Republiką Łotewską a Federacją Rosyjską, jest problematyka sowieckiego okresu historii Łotwy (1940-1941, 1944-1991). Ocena epoki sowieckiej miała decydujący wpływ na określenie podstaw łotewskiej państwowości w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości. Ze względu na

¹⁵⁹ Российских историков Дюкова и Симендея внесли в „черный список”, 2 III 2012, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/rossijskih-istorikov-dyukova-i-simindeya-vnesli-v-chnyj-spisok.d?id=42178632>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁶⁰ *Белая книга нацизма*, s. 456, 460.

¹⁶¹ Najwyższa klasa rosyjskich rozgrywek hokejowych. Liga ma charakter międzynarodowy; swoich przedstawicieli mają również Białoruś, Chorwacja, Finlandia, Kazachstan, Łotwa i Słowacja.

¹⁶² Dynamo Ryga otrzymało również ostrzeżenie, że w przypadku powtórzenia incydentów tego typu klub zostanie usunięty z rozgrywek. *Белая книга нацизма 2014*, s. 456.

znacznie większy napływ ludności rosyjskiej na terytorium Łotwy niż na sąsiednią Litwę można przyjąć, że reżim ustanowiony nad Dźwiną miał w większym stopniu charakter okupacyjny. Ocenę tę zdaje się potwierdzać fakt, że również Komunistyczna Partia Łotwy przez cały okres sowiecki była zdominowana przez Rosjan (udział Łotyszy do 1989 r. nie przekroczył 40%)¹⁶³. Ostatnim argumentem potwierdzającym tę tezę jest okrojenie terytorialne Łotwy w 1944 r. wskutek przyłączenia okręgu Abrene do Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej¹⁶⁴. Taka interpretacja dziedzictwa sowieckiej epoki przyczyniła się do sformułowania przez siły proniepodległościowe koncepcji radykalnie restauracyjnej. Jak już zaznaczono, jej najważniejszym elementem było odwołanie się do dziedzictwa pierwszej Republiki Łotewskiej, co przyczyniło się do rozpatrywania okresu sowieckiego w kategoriach okupacji. Taka percepcja pociągnęła za sobą liczne następstwa o charakterze prawnym.

Znaczenie pojęcia „okupacja sowiecka” zostało bezpośrednio podkreślone przez łotewski Saeima w „Deklaracji o okupacji Łotwy” z 22 sierpnia 1996 r. W dokumencie tym oprócz faktu okupacji zaznaczono ludobójczą politykę Związku Sowieckiego wobec mieszkańców Łotwy, a także bezprawny charakter oderwania od Łotwy okręgu Abrene przyłączonego w 1944 r. do Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej¹⁶⁵. Łotewski parlament zwrócił się również do społeczności międzynarodowej, m.in. o uznanie faktu okupacji oraz pomoc w likwidacji jej następstw¹⁶⁶. Deklaracja Saeimy, którą należy uważać za jeden z najważniejszych dokumentów konstytuujących łotewską politykę pamięci, rychło spotkała się z odpowiedzią Dumy Federacji Rosyjskiej. Dokument Dumy został utrzymany w szczególnie ostrym tonie: rosyjscy deputowani uznali deklarację za „bezprecedensową pod względem cynizmu” oraz „otwarcie antyrosyjską”. Za tą retoryką poszły o wiele ostrzejsze sformułowania. Szczególnie niepokojący i wiele mówiący o celach rosyjskiej polityki w tamtym okresie jest fragment podejmujący zagadnienie sporu terytorialnego wokół okrę-

¹⁶³ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 483.

¹⁶⁴ Por. B. Górka-Winter, *Problem granic Estonii i Rosji z Federacją Rosyjską*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych” 2005, nr 59(304).

¹⁶⁵ Strona łotewska opierała się na traktacie pomiędzy Rosją Sowiecką a Łotwą z 11 VII 1920 r., w którym Rosja Sowiecka uznała granice przedwojennej Łotwy. Do przedwojennych traktatów z bolszewikami odnoszą się również Litwa i Estonia. Dla Federacji Rosyjskiej argumentem w tych dyskusjach są z kolei decyzje konferencji w Jalcie, w Poczdamie, a przede wszystkim Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, podpisany w Helsinkach 1 VIII 1975 r. W dokumencie tym państwa zachodnie uznały wówczas istniejące granice. Innej, bardziej kontrowersyjnej argumentacji dla poparcia rosyjskiego stanowiska użył w maju 2005 r. prezydent W. Putin, zdaniem którego pakt Ribbentrop–Mołotow stanowił wyłącznie przywrócenie stanu prawnego sprzed 1918 r., kiedy to w traktacie brzeskim Rosja oddała Niemcom terytenu współczesnych państw bałtyckich. Por. *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в отношении „непризнания” вступления прибалтийских республик в состав СССР*, 7 V 2005, [on-line] <http://www.latvia.mid.ru/news/ru/050507.html>, dostęp: 25 IV 2014. Przykładem tego może być ostra wypowiedź prezydenta W. Putina odrzucająca oskarżenia o okupację państw bałtyckich. Por. *Пресс-конференция по итогам встречи на высшем уровне Россия – Европейский Союз*, 10 V 2005, [on-line] <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/05/88013.shtml>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁶⁶ *Декларация Сейма Латвийской Республики „Об оккупации Латвии” от 22 августа 1996 года*, [w:] A. Дюков, В. Симендей, *op. cit.*, s. 20-22.

gu Abrene. Czytamy w nim: „jak wiadomo, doświadczenie historyczne rozwoju i kształtowania się młodych państw, wysuwających pretensje terytorialne względem swoich zaprzyjaźnionych sąsiadów, często kończy się zupełną klęską i faktyczną utratą niepodległości przez te państwa”¹⁶⁷. Mówiąc wprost, rosyjscy deputowani uciekali się do nieco aluzyjnych, ale czytelnych gróźb o charakterze terytorialnym pod adresem swojego małego sąsiada. Warto w tym kontekście pamiętać, że w 1996 r. Łotwa nie należała jeszcze do NATO. Deklaracja Dumy zawiera jednak nie tylko groźby. Pokazuje również, że oficjalna Moskwa rozpatruje kwestie historyczne oraz problematykę położenia mniejszości rosyjskojęzycznej nad Dźwiną jako spójną i logiczną całość. W tym kontekście należy rozważać skierowaną do prezydenta Borysa Jelcyna propozycję zakładającą wprowadzenie sankcji ekonomicznych przeciwko Rydze, dopóki los łotewskich Rosjan nie ulegnie poprawie.

Choć „Deklaracja Okupacji Łotwy” ma największe znaczenie z prawnego punktu widzenia, w sferze symbolicznej najważniejszym przejawem pamięci o okupacji sowieckiej wydaje się działalność znajdującego się w centrum Rygi Muzeum Okupacji Łotwy. Ekspozycja muzeum poświęcona jest częściowo okupacji niemieckiej (1941-1944), jednak jej zasadnicza część odnosi się do okresu sowieckiego¹⁶⁸. Co ciekawe, w budynku, w którym funkcjonuje placówka, przed 1991 r. mieściło się Muzeum Czerwonych Strzelców.

Uznanie przez Łotwę faktu okupacji musiało prędzej czy później doprowadzić do pojawienia się żądań wypłaty rekompensat za okres sowiecki przez Rosję. W październiku 2000 r., gdy istniał już litewski precedens, TB/LNNK wystąpiła z projektem żądań finansowych pod adresem Moskwy. Saeima nie poparł jednak tego wniosku¹⁶⁹. W 2005 r. łotewski parlament przyjął deklarację „O potępieniu totalitarnego komunistycznego reżimu okupacyjnego wprowadzonego na Łotwie przez ZSRS”, w której przewidziano powołanie specjalnej komisji mającej zająć się oszacowaniem strat poniesionych przez Łotwę w następstwie okupacji komunistycznej¹⁷⁰. W praktyce część łotewskich elit politycznych nie spieszyła się z wysuwaniem żądań finansowych pod adresem Rosji, a w 2009 r., w obliczu kryzysu, instytucja z powodu braku środków przestała funkcjonować. Prace komisji zostały wznowione w listopadzie 2013 r., wydaje się więc, że jest jeszcze zbyt wcześnie na ocenę jej działalności¹⁷¹. Rosyjskie reakcje na pojawiające się nad Dźwiną żądania kompensacji

¹⁶⁷ *Постановление Государственной Думы Федерального Собрания РФ от 4 октября 1996 г. N 652-II ГД „О заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации В связи с принятием Сеймом Латвийской Республики так называемой декларации об оккупации Латвии”*, [on-line] <http://www.jurbase.ru/texts/sector142/tez42457.htm>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁶⁸ Muzeum prowadzi swoją działalność od 1993 r. Chociaż instytucja posiada charakter prywatny, może liczyć na znaczące wsparcie finansowe ze strony państwa. Strona internetowa: <http://okupacijasmuzejs.lv/en>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁶⁹ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 494.

¹⁷⁰ *Декларация Сейма Латвийской Республики „Об осуждении осуществлявшегося в Латвии тоталитарного коммунистического режима СССР” от 12 мая 2005 года*, [w:] А. Дюков, В. Симендей, *op. cit.*, s. 26-31.

¹⁷¹ *В Латвии возобновили подсчет ущерба от советской „оккупации”*, [on-line] <http://lenta.ru/news/2013/11/05/cost/>, dostęp: 25 IV 2014.

ograniczają się do tworzenia własnego rachunku zysków, jakie Łotwa miała osiągnąć dzięki industrializacji przemysłu w czasach sowieckich, bądź do kreowania rachunku należnych Rosji rekompensat¹⁷². Te ostatnie mają być związane z niespłaconymi RFSRS długami państw bałtyckich oraz z faktem niezapewnienia przez Litwę, Łotwę i Estonię należytej opieki społecznej podczas ewakuacji rosyjskich sił zbrojnych z krajów bałtyckich¹⁷³.

Innym aspektem zaogniającym stosunki łotewsko-rosyjskie, ściśle powiązanych ze sporem wokół pojęcia okupacji, są rozgrywające się przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka procesy pomiędzy Łotwą a jej rosyjskojęzycznymi obywatelami oskarżanymi o udział w represjach systemu komunistycznego przeciwko ludności łotewskiej. Niekiedy Rosja występuje w tych procesach jako trzecia strona, w innych wypadkach przedstawiciele rosyjskich władz i media aktywnie komentują wydarzenia związane z postępem rozpraw. Najgłośniejszą i najbardziej symboliczną spośród procesów tego typu była sprawa zmarłego w 2011 r. Wasilija Kononowa. Były czerwony partyzant został w 1998 r. oskarżony o zbrodnię dokonaną przez podporządkowany mu oddział na łotewskiej ludności wsi Mazie Bati 27 maja 1944 r.¹⁷⁴ Wywołało to sprzeciw najwyższych organów władzy Federacji Rosyjskiej. Kilkukrotnie protestowała Duma Państwowa, głos zabrał również prezydent W. Putin¹⁷⁵. W 2008 r. sprawa W. Kononowa przeniosła się do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, gdzie w pierwszej instancji zapadł wyrok korzystny dla byłego partyzanta, któremu władze łotewskie miały wypłacić odszkodowanie w wysokości 30 tys. euro. Gdy jednak Łotwa odwołała się w 2010 r. do Wielkiej Izby Trybunału, udało się jej uzyskać werdykt na swoją korzyść. Sąd nie dopuścił się złamania praw człowieka, skutkiem czego werdykt, który zapadł w ryskim sądzie, pozostał w mocy¹⁷⁶. Takie stanowisko wywołało ostrą krytykę Rosji,

¹⁷² I. Ijabs, *The Issue of Compensations in Latvian–Russian Relations*, [w:] *Geopolitics of History...*, s. 186.

¹⁷³ Счетная Палата РФ: Между Россией и странами Балтии до сих пор не решены финансовые и имущественные проблемы, [on-line] <http://www.ach.gov.ru/ru/news/archive/389/>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁷⁴ Zabójstwo zostało dokonane jako odwet za wydanie Niemcom 12 partyzantów.

¹⁷⁵ Постановление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации: О заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации „В связи с арестом правоохранительными органами Латвийской Республики полковника В.М. Кононова как бывшего командира партизанского отряда боровшегося с фашизмом в годы второй мировой войны”, 2 IX 1998, [on-line] <http://law7.ru/base43/part4/d43ru4841.htm>, dostęp: 25 IV 2014; Заявление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации: „В связи с вынесением Рижским окружным судом обвинительного приговора по делу В. М. Кононова как бывшего командира партизанского отряда, боровшегося с фашизмом в годы Второй мировой войны”, [on-line] <http://russia.bestpravo.ru/fed2000/data07/tex23336.htm>, dostęp: 25 IV 2014; Постановление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации: О заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации „О продолжении преследования властями Латвийской Республики бывшего командира партизанского отряда В. М. Кононова”, 25 I 2001, [on-line] <http://open.lexpro.ru/document/59350>, dostęp: 25 IV 2014; Acting President Vladimir Putin sent a letter to President Vaira Vike Freiberga of Latvia in protest against Latvian court sentencing a former Soviet partisan, Vasily Kononov, [on-line] <http://archive.kremlin.ru/eng/text/news/2000/02/123972.shtml>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁷⁶ N. Muižnieks, *Latvian-Russian Memory Battles at the European Court of Human Rights*, [w:] *Geopolitics of History...*, s. 224–225.

skierowaną wszakże bardziej w kierunku Trybunału niż państwa łotewskiego¹⁷⁷. Sprawa W. Kononowa była tylko jedną z odsłon rosyjsko-łotewskich starć w sferze pamięci przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka. Wszystkie te potyczki wiążą się ściśle z pojęciem okupacji, bowiem adwersarzami łotewskich władz są funkcjonariusze sowieckiego systemu bezpieczeństwa, byli żołnierze Armii Czerwonej stacjonujący nad Dźwiną bądź politycy prokremlowskich formacji politycznych negujących fakt okupacji¹⁷⁸.

Na Łotwie, w przeciwieństwie do Estonii (co zostanie omówione niżej), nie doszło do wojny pomników na szeroką skalę. Nie obyło się jednak bez pewnych incydentów. W 1997 r. aktywista radykalnie prawicowej organizacji Pērkonkrusts Igors Šiškins podjął próbę – nieudaną – wysadzenia Pomnika Wyzwolicielei Rygi¹⁷⁹. Dziesięć lat później obchody Dnia Zwycięstwa odbywające się w cieniu rosyjskiego-estońskiego konfliktu wokół Brązowego Żołnierza przebiegły w dość napiętej atmosferze, ale do powtórki tallińskich wydarzeń nie doszło¹⁸⁰.

Tematyka okupacji Łotwy jest rozpatrywana w szerszym kontekście, mianowicie dziedzictwa Związku Sowieckiego jako całości. Choć tematy z historii ZSRS nie dotyczących dziejów Łotwy są podejmowane w dyskusjach, na ogół łotewsko-rosyjski konflikt pamięci toczy się wokół problematyki dziedzictwa sowieckiego na Łotwie. Łotewsko-rosyjska dyskusja nad spuścizną epoki sowieckiej w szerokim rozumieniu nabrała rozgłosu przy okazji premiery wyreżyserowanego przez łotewskiego reżysera Edvinsa Šnoro film *The Soviet Story*¹⁸¹. Obraz ten, przedstawiający Związek Sowiecki jako ludobójczy reżim analogiczny do III Rzeszy oraz odradzanie się tendencji szowinistycznych we współczesnej Rosji, spotkał się z gwałtowną krytyką rosyjskich władz i architektów polityki pamięci Kremla. Szczególnie zaciekle protestował A. Diukow, który obwieścił na blogu: „po obejrzeniu 2/3 filmu miałem jedno pragnienie: osobiście zabić reżysera i spalić [...] łotewską ambasadę”¹⁸². Przewodniczący „Pamięci Historycznej” zorganizował również pikietę pod ambasadą łotew-

¹⁷⁷ Заявление МИД России в связи с оглашением 17 мая с.г постановления Большой палаты европейского суда по правам человека по делу В. М. Кононова, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/76B3CABB18AE11CCC3257726003B6824, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁷⁸ Zob. N. Muižnieks, *Latvian-Russian Memory Battles...*, s. 219-238.

¹⁷⁹ Warto zaznaczyć, że głos w sprawie tego wydarzenia zabrała Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej, której deputowani ponownie połączyli zagadnienie Rosjan mieszkających na Łotwie z kwestiami pamięci. Постановление ГД ФС РФ от 24.06.1997 N 1641-II ГД „О Заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации” В связи со взрывом у Мемориала Победы в городе Риге, [on-line] <http://news-city.info/akty/zakon-49/tekst-ir-civil-duma.htm>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁸⁰ K. Ločmele, O. Procevska, V. Zelče, *op. cit.*, s. 123-128.

¹⁸¹ Warto tutaj zaznaczyć, że film powstał przy wsparciu finansowym frakcji Unii na Rzecz Narodów (UEN) w Parlamencie Europejskim. Według autorów obrazu *The Soviet Story* powstał niejako w odpowiedzi na wspomniany wyżej film *Nazizm po nadbałtycku*.

¹⁸² A. Дюков, *The Soviet Story: непьюй нпосммп*, [on-line] <http://a-dyukov.livejournal.com/385527.html>, dostęp: 10 XII 2012. Wypowiedź A. Diukowa wywołała równie przesadną reakcję znanego łotewskiego polityka Ģirtsas Valdisa Kristovskisa (w latach 1998-2004 ministra obrony, w okresie 2010-2011 szefa MSZ), który zgłosił na policję fakt podejrzenia popełnienia przestępstwa przez A. Diukowa. Кривтовскис требуе задерзхат российского историка, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/kristovskis-trebuet-zaderzhat-rossijskogo-istorika.d?id=26315857>, dostęp: 25 IV 2014.

ską, podczas której spalono kukłę wyobrażającą E. Šnorego¹⁸³. Zwieńczeniem działalności A. Diukowa wokół *The Soviet Story* stało się wydanie przez „Pamięć Historyczną” broszury jego autorstwa, zatytułowanej „*The Soviet Story*”. *Mechanizm kłamstwa*¹⁸⁴. Niewątpliwym sukcesem rosyjskiej polityki pamięci był wspomniany już fakt, że publikacja A. Diukowa ukazała się przed oficjalnym pokazem filmu w Zgromadzeniu Parlamentarnym Rady Europy w grudniu 2008 r.¹⁸⁵

Za chwilowy progres w rosyjsko-łotewskich stosunkach w sferze pamięci można było uznać powołanie rosyjsko-łotewskiej Komisji Historyków, która rozpoczęła pracę w listopadzie 2011 r.¹⁸⁶ Wydaje się wszakże, iż nie należy przeceniać znaczenia tej instytucji, tym bardziej że przewodniczący ze strony łotewskiej Inesis Feldmanis¹⁸⁷ zadeklarował, iż Łotwa nie zamierza zmieniać swojego stosunku wobec zagadnienia okupacji. Trudno zresztą oczekiwać w tym zakresie przełomu. Zmiana stanowiska Rygi zburzyłaby koncepcję, na której opiera się współczesna Republika Łotewska, a na to żadna z partii łotewskich tworzących obecny rząd z pewnością szybko się nie zdecyduje. Biorąc pod uwagę fakt, że liczba nieobywateli na Łotwie jest przeszło trzykrotnie wyższa niż w sąsiedniej Estonii (ok. 270 tys. wobec 86 tys.), nie należy spodziewać się szybkiego wygaszenia konfliktu czy zmiany stanowiska którejkolwiek ze stron.

Swoistym tego potwierdzeniem stało się uregulowanie przez łotewski parlament kwestii prawnych związanych z symboliką komunistyczną oraz oceną okupacji komunistycznej. Dnia 20 czerwca 2013 r. Saeima w drugim czytaniu przyjęła poprawkę zakazującą demonstrowania symboliki komunistycznej m.in. podczas uroczystości świątecznych oraz związanych z upamiętnianiem historii, m.in. 9 maja¹⁸⁸. Przyjęcie tego prawa od razu wzbudziło

¹⁸³ В Москве сожгли чучело режисера „Советской истории”, 17 V 2008, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/v-moskve-sozhgli-chuchelo-rezhissera-sovetskoj-istorii.d?id=20972734>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁸⁴ А. Дюков, „*The Soviet Story*” *Механизм лжи*, Москва 2008.

¹⁸⁵ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 425.

¹⁸⁶ Początek prac Łotewsko-Rosyjskiej Komisji Historyków, [on-line] <http://www.studium.uw.edu.pl/?post/12050>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁸⁷ Od października 2012 r. ze strony łotewskiej pracom komisji przewodniczy Antonijs Zunda, ze strony rosyjskiej – Aleksandr Czubarjan, *notabene* jeden z członków niesławnej komisji D. Miedwediewa, a także współprzewodniczący rosyjsko-łotewskiej Komisji Historyków. Dnia 17 września 2014 r. członkowie z łotewskiej strony wstrzymali swój udział w pracach komisji w związku z wydarzeniami na Ukrainie. Латвийская сторона решила приостановить деятельность совместной с россиянами комиссии историков, [on-line] <http://www.regnum.ru/news/polit/1848638.html#ixzz3UnAP9iRZ>, dostęp: 13 IV 2015. Podczas dotychczasowych trzech spotkań historycy skupili się na okresie międzywojennym, nie omawiano więc tematów wywołujących najwięcej emocji. Участники латвийско-российской комиссии историков провели встречу с президентом Берзинишем, [on-line] <http://www.regnum.ru/news/polit/1597889.html>, dostęp: 25 IV 2014; В Москве прошло третье заседание латвийско-российской комиссии историков, [on-line] <http://www.regnum.ru/news/polit/1742313.html>, dostęp: 25 IV 2014.

¹⁸⁸ Парламент запретил советскую символику на публичных мероприятиях, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/parlament-zapretil-sovetskuyu-simvoliku-na-publichnyh-meropriyatiyah.d?id=43421369>, dostęp: 5 XI 2014.

rosyjskie protesty¹⁸⁹. Drugim wydarzeniem było przyjęcie przez Saeima 15 maja 2014 r. prawek do kodeksu karnego, wprowadzających odpowiedzialność karną za „publiczne wyśławianie, odrzucanie, usprawiedliwianie bądź poważne trywializowanie” ludobójstwa oraz zbrodni przeciwko ludzkości popełnionych przez reżim nazistowski lub komunistyczny¹⁹⁰. Decyzja łotewskiego parlamentu jest zarówno kontynuacją tradycyjnej polityki pamięci, jak również odpowiedzią na wyzwania obecnej sytuacji międzynarodowej. Budzi ona szereg wątpliwości co do możliwości wyegzekwowania takiego prawa, a także sposobów jego egzekucji¹⁹¹. Równocześnie można mieć nadzieję, że poprawki nie będą miały szczególnego wpływu na stosunki Łotyszy i ludności rosyjskojęzycznej¹⁹² w sferze pamięci, z racji tego, że zbrodnie komunistyczne i tak potępia przytłaczająca część społeczeństwa¹⁹³. Niewątpliwie jednak takie kroki prowadzić będą do utrzymywania się napięcia na polu historii pomiędzy Federacją Rosyjską a Republiką Łotewską¹⁹⁴.

Estonia: wojna o pomniki bez ukrytego sensu

Estonia zajmuje w rosyjskiej polityce pamięci miejsce o wiele bardziej znaczące niż Litwa. Natomiast w porównaniu z Łotwą, przy wielu podobieństwach, warto zwrócić uwagę na odmienności warunkujące położenie Estonii. Związane są one z jednej strony z historią kraju, z drugiej zaś z położeniem mniejszości narodowej nad Zatoką Fińską.

Jeżeli chodzi o zagadnienia historyczne, to różnice między Estonią a Łotwą dotyczą przede wszystkim II wojny światowej oraz pamięci o niej. Sytuacja Estonii jest lepsza, gdyż Niemcy sformowali tam tylko jedną dywizję Waffen-SS (wobec dwóch łotewskich), a centralne obchody weteranów 20 Dywizji Waffen-SS odbywają się z daleka od symbolicznej

¹⁸⁹ В Госдуме назвали кощунственным очередной шаг Латвии по уравниванию символики нацистов с символикой бывшего СССР, [on-line] <http://www.regnum.ru/news/1674301.html>, dostęp: 5 XI 2014.

¹⁹⁰ За отрицание Красного террора в Латвии смогут посадить на пять лет, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/za-otricanie-krasnogo-terrora-v-latvii-smogut-posadit-na-pyat-let.d?id=44494202>, dostęp: 16 V 2014.

¹⁹¹ Lider partii Za język Rosyjski! Władimir Linderman zdążył jeszcze tego samego dnia naruszyć wszystkie zapisy nowego prawa, niemniej jednak jego skazanie wydaje się problematyczne. Z kolei poseł Centrum Zgody Walerij Agieszin podczas dyskusji argumentował, iż Łotwie grożą pozwy do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Por. *ibidem*; Линдерман уже нарушил закон о прославлении оккупации, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/linderman-uzhe-narushil-zakon-o-proslavlennii-okkupacii.d?id=44494758>, dostęp: 16 V 2014.

¹⁹² Trudno zresztą obecnie powiedzieć, czy obie poprawki wejdą w życie, gdyż nie udało mi się znaleźć żadnych informacji o podpisaniu ich przez prezydenta (stan na listopad 2014).

¹⁹³ M. Kāprans, O. Procevska, *op. cit.*, s. 28.

¹⁹⁴ Ответ официального представителя МИД России А. К. Лукашевича на вопрос СМИ относительно принятия поправок к Уголовному закону Латвийской Республики, устанавливающих уголовную ответственность за „публичное отрицание, оправдание и грубую тривиализацию агрессии СССР и нацистской Германии против Латвийской Республики”, [on-line] http://www.mid.ru/BDOMP/Brp_4.nsf/arh/CB665FECF1F65CDF44257CDA0055C1DB?OpenDocument dostęp: 16 V 2014.

przestrzeni stolicy. Z drugiej jednakże strony w Estonii, inaczej niż na Łotwie, gdzie w dyskusjach o Legionie Łotewskim przeważają wątki martyrologiczne, większy potencjał wydaje się mieć heroiczny mit żołnierzy w niemieckich mundurach jako „bojowników przeciwko bolszewizmowi”. Na taką interpretację niezaprzeczalny wpływ miał większy niż na Łotwie udział estońskich kół politycznych w formowaniu dywizji Waffen-SS oraz większy udział ochotników w szeregach jednostki. Niewątpliwie interpretację tę należy łączyć ze stosunkowo niewielką skalą estońskiego Holocaustu, co bardzo utrudnia przeciwnikom estońskiej polityki pamięci tworzenie automatycznych połączeń między batalionami policyjnymi uczestniczącymi w Holocauście a 20 Dywizją Waffen-SS. Uwzględniając argumenty historyczne, należy jednocześnie skonstatować, że heroiczny mit estońskiej dywizji wpasowuje się w etnocentryczną wizję historii akcentowaną w Estonii mocniej niż na Łotwie¹⁹⁵.

Taki sposób interpretacji, a zwłaszcza wsparcie członków rządu dla upamiętnienia 20 Dywizji Waffen-SS, stanowi wizerunkowy problem. Uwolnienie się od tego mitu wydaje się problematyczne wobec faktu stosunkowo skromnego, zwłaszcza w porównaniu z Litwą, charakteru walki niepodległościowej podziemia antykomunistycznego¹⁹⁶. Podejmowane w tym temacie próby niewątpliwie popularyzują to zagadnienie zarówno w kraju, jak i za granicą, niemniej trudno spodziewać się, aby zajęło ono centralne miejsce w estońskiej pamięci¹⁹⁷.

Wydaje się jednak, że ogólne położenie Estonii w konflikcie pamięci z Rosją jest lepsze niż sytuacja Łotwy. Wynika to z położenia mniejszości rosyjskojęzycznej w tym kraju. U progu niepodległości udział Estończyków w strukturze narodowej wynosił niecałe 62%, podczas gdy Rosjan – 30%¹⁹⁸. Od tego czasu, podobnie jak na Łotwie, zaszły pewne zmiany na korzyść narodu tytularnego: 69,9% mieszkańców Estonii stanowią obecnie Estończycy, 25,2% Rosjanie. Oprócz nich na terenie kraju żyją niewielkie diaspory: ukraińska, białoruska oraz fińska. Mniejszość rosyjska jest jeszcze silniej niż na Łotwie skoncentrowana terytorialnie¹⁹⁹. Zdecydowana większość Rosjan mieszka przy północno-wschodniej granicy w regionie Ida-Viru, z głównym miastem Narwa²⁰⁰. W porównaniu z mniejszością na Łotwie, życie społeczno-kulturalne osób rosyjskojęzycznych w Estonii wydaje się słabiej rozwinięte²⁰¹. Również główna siła polityczna reprezentująca interesy estońskich Rosjan:

¹⁹⁵ И. В. Никифоров, *op. cit.*, s. 96-97.

¹⁹⁶ Por. R. Wnuk, G. Motyka, *op. cit.*, s. 16-33.

¹⁹⁷ Por. M. Лаар, *Забывтая война. Движение вооруженного сопротивления в Эстонии в 1944-1956 гг.*, Таллинн 2005; M. Laar, *Wojna w lesie. Walka Estończyków o przetrwanie 1944-1956*, tłum. T. Ets, J. Szku dliński, Kraków 2008.

¹⁹⁸ В. В. Никифоров, В. В. Полещук, *Демография русского населения в Эстонии*, [w:] *Этническая политика...*, s. 163.

¹⁹⁹ Zarówno mniejsza liczebność, jak i większe skoncentrowanie mniejszości przy północno-wschodniej granicy wydają się czynnikami sprzyjającymi zmniejszeniu poziomu konfliktu pomiędzy dwiema najważniejszymi grupami narodowościowymi. *Minifacts about Estonia 2014*, ed. H. Loode, Tallin 2014, s. 8 (raport dostępny w Internecie pod adresem: <http://www.stat.ee/72579>).

²⁰⁰ W regionie tym ludność rosyjskojęzyczna stanowi 77% ogółu mieszkańców. Oprócz tego grupa ta ma znaczący udział tylko w populacji Tallinna.

²⁰¹ J. Hyndle, M. Kutysz, *op. cit.*, s. 47-48.

Partia Centrum (Eesti Keskerakond, KE), której od wielu lat przewodzi Edgar Savisaar, w odróżnieniu od partii wspierających interesy rosyjskojęzycznych na Łotwie nie ogranicza swojego programu do obrony interesów mniejszości, posiada więc szerszą bazę elektorálną²⁰². Podobnie jak Centrum Zgody, Partia Centrum jest podejrzewana o związki z Rosją. Przykładowo – w 2010 r. sugerowano finansowanie kampanii ugrupowania E. Savisaara ze źródeł rosyjskich²⁰³. Jednocześnie Partia Centrum nie jest bezwzględnie bojkotowana przez estońskie siły polityczne i już dwukrotnie współtworzyła rządy²⁰⁴.

Estońscy Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy, którzy osiedlili się na terytorium kraju po 17 czerwca 1940 r., podobnie jak ich rodacy mieszkający na Łotwie nie uzyskali pełni praw po odzyskaniu przez Estonię niepodległości. Estońskie prawo od początku jednak było bardziej liberalne od ustawy łotewskiej²⁰⁵. Już w 1993 r. dopuszczono nieobywateli do udziału w wyborach lokalnych, a w 1998 r. zezwolono na nadanie obywatelstwa dzieciom nieobywateli mieszkających co najmniej pięć lat na terytorium Estonii. Przełom ten, osiągnięty podczas oczekiwania na otwarcie negocjacji akcesyjnych z Unią Europejską, odbył się w mniej dramatycznych niż na Łotwie okolicznościach i w krótkoterminowej perspektywie korzystnie wpłynął na obniżenie napięcia pomiędzy grupami narodowymi²⁰⁶.

Pomimo tych pozytywnych faktów, rosyjskojęzyczni w Estonii w dalszym ciągu tworzą zupełnie odmienną niż naród tytularny wspólnotę pamięci. Dla etnicznych Estończyków najważniejszymi doświadczeniami historycznymi, do których się odwołują, pozostają dzieje walk o niepodległość oraz historia pierwszej Republiki Estońskiej, przeciwstawiana wyraźnie okresowi Estońskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej²⁰⁷. Z kolei dla miejscowych Rosjan, Białorusinów i Ukraińców największą rolę odgrywa pamięć o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Od 2008 r. ten symboliczny podział można obserwować w Tallinnie, gdzie nowo postawiony Pomnik Wojny o Niepodległość jest niejako przeciwstawiony tzw. monumentowi Brązowego Żołnierza, znajdującemu się od kilku lat na tallińskim cmentarzu wojennym. Rozbieżność w ocenie sowieckiej przeszłości dokonywanej przez dwie największe wspólnoty pamięci łączy się dodatkowo z obecnością w pamięci narodu tytularnego

²⁰² T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 522.

²⁰³ *Rosjanie finansowali wybory w Estonii?*, 23 XII 2010, [on-line] <http://www.portal.arcana.pl/Rosjanie-finansowali-wybory-w-estonii,356.html>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁰⁴ Partia Centrum brała udział w dwóch gabinetach tworzonych przez premierów z Partii Reform (est. Eesti Reformierakond, RE). Mowa tutaj o rządzie Siima Kallasa (2002-2003) oraz pierwszym gabinecie Andrusa Ansipa (2005-2007). T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 523.

²⁰⁵ Ustawodawcy estońscy nie przewidywali znajdujących się w ustawie łotewskiej tzw. okien naturalizacji, zgodnie z którymi przyznawanie obywatelstwa powinno się zacząć od najmłodszych. *Ibidem*, s. 520.

²⁰⁶ *Ibidem*.

²⁰⁷ Status świąt państwowych we współczesnej Estonii mają: Dzień Niepodległości 24 lutego (1918), Dzień Restauracji Niepodległości 20 sierpnia (1991) oraz Dzień Zwycięstwa 23 czerwca (1919). Ostatnia data związana jest ze zwycięstwem armii estońsko-łotewskiej nad wojskiem niemieckim Rüdigera von der Goltza podczas estońskiej wojny o niepodległość. Oprócz tego w Estonii, podobnie jak na Litwie i na Łotwie, są obchodzone liczne dni pamięci. Dwa z nich odnoszą się bezpośrednio do okresu sowieckiego w historii Estonii. Są to 14 czerwca – Dzień Żaloby (rocznica deportacji z 1941 r.) oraz 23 sierpnia – Międzynarodowy Dzień Pamięci Ofiar Totalitaryzmu (rocznica paktu Ribbentrop-Mołotow). *Ibidem*, s. 512.

elementów, które są nie do przyjęcia dla rosyjskojęzycznej mniejszości, takich jak pamięć o estońskich formacjach zbrojnych w służbie III Rzeszy. Rosja, dla której zagadnienie położenia mniejszości w stosunkach z krajami bałtyckimi ma priorytetowy charakter, pełni funkcję adwokata swoich rodaków i zarazem oficjalnego oskarżyciela Tallinna. Zarzuty kierowane przez Moskwę pod adresem Estonii, podobnie jak w stosunkach z Łotwą, koncentrują się wokół sporów o estońskie formacje zbrojne walczące pod niemieckim sztandarem oraz o historyczną rolę ZSRS w dziejach Estonii.

Początki estońskich sił zbrojnych w ramach Waffen-SS sięgają lata 1942 r. Niemieckie dowództwo sformowało wówczas z ochotników jednostkę o nazwie Legion Estoński Waffen-SS. Liczący tysiąc żołnierzy oddział skierowano na poligon do Dębicy, a następnie zdecydowaną większość jego członków przeformowano w skład estońskiego batalionu „Narwa”, który w ramach dywizji SS „Wiking” wiosną 1943 r. został wysłany na Ukrainę²⁰⁸.

W lutym 1943 r. władze okupacyjne rozpoczęły pobór w skład Waffen-SS, który doprowadził najpierw do powstania 3 Estońskiej Brygady Waffen-SS, a następnie do przekształcenia jej w 20 Dywizję Waffen-SS. Mobilizacja, trwająca do kwietnia 1944 r., objęła 38 tys. estońskich mężczyzn i chłopców, z których jedynie część walczyła na froncie. Podczas poboru zaplanowanego i przeprowadzonego przez Niemców doszło do wydarzenia, które – jak się wydaje – może częściowo uprawomocniać ocenę 20 Dywizji Waffen-SS jako jednostki narodowej broniącej kraju przed obcą agresją. Podczas największej mobilizacji w styczniu 1944 r. niemieckie starania wsparł radiowym apelem ostatni premier Republiki Estońskiej sprzed okupacji sowieckiej, Jüri Uluots²⁰⁹. Sformowane przez Niemców oddziały zostały rzucone na front, gdzie w okolicach Narwy stawiały zaciekle opór Armii Czerwonej. Po odwróceniu Niemców z krajów bałtyckich 20 Dywizja Waffen-SS prowadziła walki na terytorium Śląska i Czech. Tam też część dywizji została wzięta do niewoli przez Sowieców, pozostali kapitulowali przed aliantami zachodnimi²¹⁰.

Podobnie jak w przypadku Łotwy, pierwszymi depozytariuszami dobrej pamięci o estońskich żołnierzach Waffen-SS stały się koła emigracyjne skupiające byłych żołnierzy 20 Dywizji. Po odzyskaniu przez Estonię niepodległości środowiska te, wraz z organizacjami krajowymi reprezentującymi dawnych żołnierzy Waffen-SS oraz Leśnych Braci, powołały w 1992 r. Związek Estońskich Bojowników o Wolność (Eesti Vabadusvõitlejate Liit)²¹¹. Od 2000 r. istnieje również odrębna organizacja reprezentująca wyłącznie weteranów 20 Dywizji Waffen-SS²¹².

²⁰⁸ T. Hiio, *Estonian Units in the Wehrmacht, SS and Police System, as well as the Waffen-SS, During World War II Recruitment and Establishment of the Units*, „Military Service in Estonia. Estonians in the Military Service” 2011, Vol. 1(7), s. 268-269.

²⁰⁹ J. Uluots liczył, że Niemcy i estońskie formacje wojskowe zdołają utrzymać front do upadku Niemiec, a następująca po nim konferencja pokojowa przyzna Estonii niepodległość.

²¹⁰ T. Hiio, *op. cit.*, s. 272-273.

²¹¹ http://www.hot.ee/vvliit/index_1.htm, dostęp: 15 XII 2012.

²¹² Wspólnota Weteranów 20 Dywizji Waffen-Grenadierów (est. 20. eesti relvagrenaderide divisi veteranide ühendus).

W sferze symbolicznej najważniejszym miejscem dobrej pamięci estońskich żołnierzy SS jest Sinimäed (Błękitne Wzgórza). W miejscu tym, położonym 20 kilometrów na wschód od Narwy, w lipcu 1944 r. Estończycy w niemieckich mundurach stawili zacięty opór Armii Czerwonej. Dziś na terenie dawnych starć znajduje się okazały kompleks memorialny, przy którym corocznie, w ostatnią sobotę lipca, odbywają się zloty weteranów 20 dywizji Waffen-SS. Inne miejsca pamięci estońskiego SS można znaleźć w Meerapaulu-Mehikoorma oraz w Parnawie i Lagedi. Ważną rolę dla strażników pamięci tej jednostki odgrywa również nagrobek zastępcy dowódcy 20 dywizji Waffen-SS Alfonsa Rebane na Cmentarzu Leśnym w Tallinnie. Nieco odmienny charakter ma kompleks memorialny w Maarjamäe w stolicy, odsłonięty ponownie w 2005 r.²¹³

W przeciwieństwie do Łotwy, w głównym nurcie estońskiej sceny politycznej nie ma ugrupowania z nurtu nacjonalistycznego podobnego do TB/LNNK-VL!²¹⁴. Mimo to obrońcy dobrej pamięci Estończyków w niemieckich mundurach mogą w Riigikogu liczyć na silne wsparcie konserwatywno-narodowego Związku Pro Patria i Res Publica (est. Isamaa ja Res Publica Liit, IRL)²¹⁵. Na czele partii stoi od niedawna Urmas Reinsalu, a przez ostatnie dwie dekady jej wizerunek tworzył Mart Laar. Długoletni przewodniczący partii, dwukrotny premier, do maja 2012 r. minister obrony, wreszcie historyk i popularyzator heroicznej wizji historii kraju był i wciąż pozostaje postacią mającą niebagatelny wpływ na kreowanie estońskiej pamięci. Uwaga ta odnosi się również do problematyki 20 Dywizji Waffen-SS: zdaniem M. Laara fakt, iż niemiecka mobilizacja została wsparta apelem radiowym przez ostatniego premiera przedwojennej Republiki Estońskiej, sprawia, że żołnierzy 20 Dywizji można porównać do uczestników wojny narodowowyzwoleńczej lat 1918-1920²¹⁶. W taką interpretację historii wpasowuje się inicjatywa uznania weteranów dywizji za „bojowników o wolność”, podjęta w 2006 r. przez partię M. Laara. Rząd jednak nie poparł tej ustawy, a niecały miesiąc później upadła również w parlamencie²¹⁷. Po kilku miesiącach rządzącej koalicji udało się doprowadzić do przyjęcia przez parlament bardziej liberalnej ustawy, odnoszącej się do memorializacji Estończyków walczących podczas II wojny światowej²¹⁸.

²¹³ Pierwotnie byli tam pochowani żołnierze Armii Czerwonej, jednak obiekt popadł w ruinę. Odnowiono go, a następnie dodano doń cmentarz żołnierzy niemieckich i ich estońskich sojuszników. T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 542.

²¹⁴ Do ugrupowań nacjonalistycznych można zaliczyć Konserwatywną Ludową Partię Estonii Marta Helme, która w wyborach do europarlamentu w maju 2014 r. zdobyła 4% głosów. Jeszcze bardziej radykalny charakter ma Estońska Partia Niepodległości, która zdobyła 1,3% głosów.

²¹⁵ W raportach „Świata bez nazizmu” partia ta nazywana jest nacjonalistyczną. Por. *Белая книга нацизма 2014*, s. 1118.

²¹⁶ M. Лаар, *Эстония во второй мировой войне*, Таллинн 2005, s. 31.

²¹⁷ *В Эстонии отклонен проект о признании эсэсовцев борцами за свободу*, 30 III 2006, [on-line] <http://ria.ru/world/20060330/44977077.html>, dostęp: 25 IV 2014; *Estonian parliament won't recognize freedom fighters*, 19 IV 2006, [on-line] http://www.tallinn-life.com/news/news/15-Estonian_parliament_won%27t_recognise_freedom_fighters, dostęp: 25 IV 2014.

²¹⁸ W odróżnieniu od propozycji Związku Pro Patria i Res Publici, propozycja rządowej koalicji przewidywała upamiętnienie tych Estończyków, którzy walczyli o niepodległość Estonii z III Rzeszą bądź ze Związkiem Sowieckim i nie popełnili przy tym zbrodni wojennych. Według projektu ustawy status ten miał nie przy-

Kwestia upamiętnienia żołnierzy 20 Dywizji Waffen-SS wróciła w 2012 r., kiedy to z inicjatywy współrządzającego wówczas Związku Pro Patria i Res Publica estoński parlament przyjął uchwałę, w której oddał hołd Estończykom walczącym o niepodległość przeciwko III Rzeszy i Związkowi Sowieckiemu²¹⁹. W Estonii funkcjonuje również prawo o represjonowanych, podobne do obowiązującego na Łotwie²²⁰. Ustawa obejmuje tych spośród żołnierzy 20 Dywizji Waffen-SS, którzy byli następnie represjonowani przez władze sowieckie²²¹.

Dodatkowym potwierdzeniem takiego stanu rzeczy jest uczestnictwo wielu polityków najwyższego szczebla, z wieloletnim premierem Andrussem Ansipem włącznie, w zlotach weteranów organizowanych przez EVL i inne organizacje kombatanckie (ale nie w uroczystościach w Sinimäed)²²². Rzadkością nie są również wypowiedzi członków rządu, otwarcie gloryfikujące bojowy szlak estońskiego Waffen-SS, oraz listy ministrów obrony skierowane do zgromadzonych w Sinimäed²²³. Co więcej, rządząca Partia Reform od 2012 r. posiada umowę o współpracy z EVL²²⁴. W ten sposób nawet w działaniach estońskich polityków, jakże odmiennych od postępowania ich łotewskich kolegów, zdaje się odbijać heroiczny mit estońskich żołnierzy w niemieckich mundurach.

Po uwzględnieniu tych faktów można by stwierdzić, że natężenie konfliktów pamięci dotyczących upamiętnienia żołnierzy Waffen-SS pomiędzy Rosją a Estonią jest większe niż w przypadku rosyjsko-łotewskim. Już liczba różnego rodzaju dokumentów rosyjskiego MSZ w tej sprawie mogłaby dowodzić prawdziwości takiej tezy. Wydaje się jednak, że o wiele większe znaczenie w sensie propagandowym mają rezolucje Dumy Federacji Ro-

ślugać członkom Istribitielnych batalionów, żołnierzom Armii Czerwonej (Estoński Korpus Strzelecki) oraz 20 Dywizji Waffen-SS. *Бывшие эстонские эсэсовцы так и не стали борцами за свободу*, [on-line] <http://izvestia.ru/news/385003>, dostęp: 25 IV 2014.

²¹⁹ *Эстонский парламент поблагодарил борцов с советскими и немецкими „оккупантами. Русские недоумевают: кому говорить: „спасибо”?*, [on-line] <http://www.newsru.com/world/14feb2012/thanks.html>, dostęp: 25 IV 2014.

²²⁰ Osoby posiadające status represjonowanych otrzymują od państwa raz w roku dodatek w wysokości 160 euro z przeznaczeniem na poratowanie zdrowia. Mogą one również korzystać ze zniżek na transport publiczny, bezpłatnie odwiedzać muzea państwowe, święta pieśni oraz łowić ryby. *Закон о лицах репрессированных оккупационными режимами*, [on-line] http://www.skylaser.ee/p_zone/common/Zakony/Z%20o%20repressirovannyh%20licah.htm, dostęp: 5 XI 2014.

²²¹ Zgodnie z ustawą osoby represjonowane mogą nosić znak „Złamany Chaber”. Nosił go m.in. jeden z weteranów estońskiej dywizji Waffen-SS, Harald Nugiseks (zm. 2 II 2014). *Харальд Нугисекс: Не будет спокойствия, пока последнего из нас не похоронят*, [on-line] <http://inosmi.ru/world/20071025/237440.html>, dostęp: 8 VIII 2014 (pierwotnie tekst ukazał się w dzienniku „Postimees”).

²²² *Премьер-министр Ансип приветствовал участников слета борцов за свободу*, 10 VII 2006, [on-line] <http://valitsus.ee/ru/novosti-pravitelstva/prjess-rjelizo/15027/премьер-министр-ансип-приветствовал-участников-слета-борцов-за-свободу>, dostęp: 25 IV 2014.

²²³ *Рейнсалу настаивает, что пособники нацистов боролись за освобождение Эстонии*, [on-line] <http://rus.postimees.ee/912704/rejnsalu-nastaivaet-cto-posobniki-nacistov-borolis-za-osvobozhdenie-jestonii/>, dostęp: 25 IV 2014.

²²⁴ *Партия реформ утвердила сотрудничество с борцами за свободу*, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/partiya-reform-utverdila-sotrudnichestvo-s-borcami-za-svobodu?id=63958429>, dostęp: 5 XI 2014.

syjskiej, odnoszące się do upamiętnienia jednostek Waffen-SS²²⁵. Ten aspekt uwidacznia ciekawą różnicę pomiędzy Łotwą a Estonią. Analizując owe dokumenty, można dojść do wniosku, że krytyka upamiętnienia Łotewskiego Legionu częściej niż w przypadku 20 Dywizji Waffen-SS łączy się z problematyką mniejszości narodowych²²⁶. Z kolei rosyjskie protesty przeciwko heroizacji Estończyków w niemieckich mundurach wiązane są raczej z problematyką miejsc pochówku i upamiętnienia żołnierzy Armii Czerwonej²²⁷. Uwzględniając ciężar i wagę pamięci historycznej, wydaje się wszakże, że ze wszech miar praktyczna polityka rosyjska daje prymat interesom żywym.

Nie zmienia to oczywiście faktu, że rosyjskie władze regularnie krytykują Estonię za przejawy rzekomego odradzania się faszyzmu. Krytyce poddawane są coroczne zloty weteranów Waffen-SS w Sinimäed, określane jako „nazistowskie szabaty”, podczas których starzy weterani nazistowskich formacji przekazują swoje doświadczenie młodym członkom ekstremistycznych ugrupowań²²⁸. Rosyjska dyplomacja krytycznie odnosi się też do wszelkich form prawnego uznania Estończyków walczących podczas II wojny światowej po stronie III Rzeszy. Protesty wywoływało nie tylko wspomniane oświadczenie „O oddaniu hołdu estońskim obywatelom” walczącym o niepodległość kraju w II wojnie światowej, ale także neutralny w wymowie i nieobejmujący zasięgiem żołnierzy 20 Dywizji Waffen-SS dokument estońskiego rządu z czerwca 2006 r.²²⁹

Rosyjska dyplomacja zabierała również wielokrotnie głos w budzącej kontrowersje sprawie tzw. pomnika z Lihuli. W lipcu 2002 r. w Parnawie na zachodzie kraju odsłonięto

²²⁵ Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej wydała cztery dokumenty odnoszące się do łotewskich i estońskich jednostek Waffen-SS. Spośród nich dwa są kierowane pod adresem Rygi, jedno odnosi się do Tallinna, a ostatnie do obydwu krajów.

²²⁶ Taki charakter ma oświadczenie Dumy FR z 23 III 2012. Z kolei oświadczenie Dumy FR z 16 III 1999, choć dotyczy wyłącznie Legionu Łotewskiego, zostało wydane w gorącym okresie, niedługo po zażegnaniu trwającego w 1998 r. Łotwę kryzysu związanego z liberalizacją ustawy o obywatelstwie. *Заявление Государственной Думы Российской Федерации в Латвийской Республике и недоступности реабилитации нацизма*.

²²⁷ Jedyna rezolucja Dumy FR odnosząca się wyłącznie do Estonii i podejmująca tematykę „odradzającego się faszyzmu” w zasadzie poświęcona jest stanowi sowieckich miejsc pamięci. Por. *Заявление Государственной Думы Российской Федерации «О проявлениях неонацистских и реваншистских настроений в Эстонии...»*.

²²⁸ *Комментарий официального представителя МИД России А.А.Нестеренко в связи с проведением в Эстонии очередного слета ветеранов эстонской 20-ой дивизии „Ваффен-СС”, 28 VII 2009, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/84505EC3577EE414C32576010061AFE2?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.* Warto wspomnieć, że według estońskiej policji bezpieczeństwa w 2010 r. nastąpił znaczący wzrost zainteresowania rosyjskich mediów odbywającymi się we wschodniej Estonii uroczystościami. *Security Police of The Republic of Estonia. Annual Review 2010*, s. 11.

²²⁹ *Ответ заместителя директора Департамента информации и печати МИД России М.В.Захаровой на вопрос РИА „Новости” о принятии эстонским Парламентом заявления о дани уважения „борцам за свободу” Эстонии, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/ED2A159F5125EBF8442579A50041B51E?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014; Ответ официального представителя МИД России М. Л. Камынина на вопрос РИА „Новости” об одобрении правительством Эстонии законопроекта о т.н. „борцах за свободу”, [on-line] http://www.mid.ru/BDOMP/Brp_4.nsf/arh/6DE428F4CBBFB8CD325718500560300?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.*

pomnik poświęcony żołnierzom 20 Dywizji Waffen-SS. Na prostej płycie widniał relief przedstawiający żołnierza dywizji w niemieckim mundurze, a towarzyszył mu kontrowersyjny napis głoszący oddanie „hołdu wszystkim Estończykom, którzy w latach 1940-1945 polegli w walce za ojczyznę i wolność Europy”. Miejscowe władze szybko usunęły obiekt, który w następnym roku został zastąpiony bardziej neutralnym w wymowie pomnikiem „bojownikiem o odbudowanie niezależności państwowej w II wojnie światowej”. Kontrowersyjną płaskorzeźbę odsłonięto ponownie po dwóch latach, w sierpniu 2004 r., w pobliskim miasteczku Lihula, ale już bez inskrypcji. Sprawa zdobyła wkrótce międzynarodowy rozgłos. Protestowało m.in. OBWE oraz Centrum Simona Wiesenthala. Negatywnie do ustanowienia monumentu odniosła się również ambasada Stanów Zjednoczonych. W obliczu presji władze zdecydowały się usunąć kontrowersyjny obiekt. Podczas przenoszenia doszło jednak do protestów, które wywołały negatywne reakcje społeczeństwa. W panującej wówczas w Estonii atmosferze rewanzu przedmiotem wandalizmu stało się kilka pomników sowieckich, na czele z tzw. Brązowym Żołnierzem, stojącym wówczas na wzgórzu Tõnismägi. Po wielu perturbacjach kontrowersyjny monument trafił ostatecznie do prywatnego Muzeum Walki o Wolność Estonii w Lagedi nieopodal Tallinna²³⁰.

Komentarze rosyjskiego MSZ świadczą o bezkompromisowości rosyjskiej polityki pamięci wobec „bojowników z bolszewizmem”. Choć określenie odsłonięcia pomnika w Lihuli w sierpniu 2004 r. mianem „haniebnego aktu obrażającego pamięć ofiar nazizmu” wpasowało się w międzynarodowe reakcje, gwałtowna krytyka ponownego ustanowienia monumentu na terytorium prywatnego muzeum w Lagedi zasadniczo od nich odbiegała²³¹. Z kolei odsłonięcie bardziej neutralnego w wymowie pomnika walczących o niepodległość Estonii w Parnawie w 2003 r. zostało ocenione przez stronę rosyjską jako rehabilitacja Waffen-SS²³².

Negatywną reakcję strony rosyjskiej wzbudził również uroczysty ponowny pochówek byłego zastępcy dowódcy 20 Dywizji Waffen-SS A. Rebanego na Cmentarzu Leśnym w Tal-

²³⁰ *Эстония: война памятников*, [on-line] http://nato.sitcity.ru/ltext_0811173419.phtml, dostęp: 25 IV 2014. Strona zawiera rosyjskojęzyczne materiały serwisu delfi.ee poświęcone zagadnieniom wojny pomników od 2002 aż po kwiecień 2007 r. Materiały te w zasadniczej części są poświęcone sprawie „żołnierza z Lihuli”.

²³¹ *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом агентства „Интерфакс” относительно открытия памятника воинам эстонской дивизии СС в поселке Лихула (Эстония)*, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/0A87551C710793B0C3256EF9003AA81F?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014; *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с повторным открытием памятника эстонским легионерам СС*, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/83B852DD84C30766C325709A004EBD47?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

²³² *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом СМИ относительно открытия в Эстонии памятника бывшим легионерам эстонской дивизии „Ваффен-СС”*, 25 XI 2003, [on-line] <http://www.mid.ru/bdomp/Ns-reuro.nsf/arh/432569D80022027E43256DEA0029E628?OpenDocument>, dostęp: 25 IV 2014.

linnie²³³. Rosyjska dyplomacja zwracała uwagę na duże koszty finansowe przedsięwzięcia oraz na uczestnictwo wielu wysokich urzędników państwowych w tym wydarzeniu²³⁴. Sprawa A. Rebanego powróciła ponownie w maju 2004 r., kiedy to ustanowiono pamiętny znak ku jego czci w miejscowości Viitna na terenie rejonu Lääne-Viru, przy jednoczesnych planach usunięcia z obszaru teje jednostki administracyjnej pomnika upamiętniającego dowódcę 8 Estońskiego Korpusu Strzeleckiego Lembita Pärna²³⁵. Fakty te można interpretować jako pierwsze sygnały początku wojny o pomniki.

Ostatnia kategoria wydarzeń związanych z rzekomą rehabilitacją faszyzmu zbrojnych podlegająca rosyjskiej krytyce nie odnosi się bezpośrednio do tematu 20 Dywizji Waffen-SS. W jej ramach można umieścić osądzanie rozmaitych wydarzeń związanych z okresem okupacji niemieckiej, odnoszących się w pewien sposób do teraźniejszości. Stosunkowo mało przekonująco brzmi rosyjska krytyka odbywającej się od 1995 r. rocznicie międzynarodowej gry wojskowej „Erna”. Nazwa tych międzynarodowych ćwiczeń pochodzi od sformowanej w Finlandii przy współudziale Niemców grupy dywersyjnej złożonej z Estończyków, która w lipcu 1941 r. prowadziła działania przeciwko Armii Czerwonej. Ostrą krytykę strony rosyjskiej, która postrzega zawody jako gloryfikację nazizmu, dodatkowo potęguje przychylny stosunek estońskich władz do ćwiczeń (zawody są współfinansowane przez państwo)²³⁶. Nawet nie żywiąc ciepłego stosunku do działalności „Erny”, należy wziąć pod uwagę sportowy, a nie upamiętniający charakter zawodów; trudno więc nie zapytać o intencje strony rosyjskiej. W innych kwestiach rosyjska krytyka wydaje się trafniejsza. Niełatwo np. logicznie wyjaśnić poświęcenie we wrześniu 2011 r. urodzonemu w Tallinie niemieckiemu ministrowi ds. Ziem Okupowanych Alfredowi Rosenbergowi specjalnej ekspozycji w Estońskim Muzeum Historycznym²³⁷. Jeszcze trudniej wytłumaczyć skandaliczną reklamę w „Eesti Express”, która radziła odbiorcom skorzystać z doświadczenia

²³³ Sprzeciw ten bezpośrednio koresponduje z krytyczną reakcją wobec ponownych pogrzebów R. Bangerskisa i J. Ambrazevičusa, o których pisałem wyżej.

²³⁴ Zdaniem rosyjskiego MSZ koszty odsłonięcia pomnika miały wynieść 400 tys. ówczesnych koron estońskich (ok. 102 tys. złotych). W przedsięwzięciu mieli wziąć udział: głównodowodzący sił zbrojnych Johannes Kert, kierownictwo MON oraz deputowani Riigikogu. *Об участии эстонского легиона СС в военных преступлениях в 1941-1945 гг. и попытках пересмотра в Эстонии приговора Нюрнбергского трибунала (Справочная информация)*, 12 II 2004, [on-line] http://www.mid.ru/Brp_4.nsf/arh/F74F58BD53649756C3256E39002E471E?OpenDocument, dostęp: 15 XII 2012.

²³⁵ *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом российских СМИ о планируемом демонтаже памятника командующему эстонским стрелковым корпусом Красной Армии Л. Пярну и установлении памятного знака полковнику СС А. Ребане*, 27 V 2004, [on-line] <http://www.mid.ru/bdomp/Ns-reuro.nsf/arh/432569D80022027EC3256EA2002CC88E?OpenDocument>, dostęp: 15 XII 2012. Pomnik ten został ostatecznie usunięty. Por. *В Эстонии демонтирован памятник генералу Лембиту Пярну*, [on-line] http://www.nato.sitcity.ru/ltext_1412114449.phtml?p_id=ent=ltxt_1412114449.p_1412120551, dostęp: 5 XI 2014.

²³⁶ *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с очередными фактами героизации нацизма в Эстонии*, 30 VII 2007, [w:] *Белая книга нацизма 2014*, s. 1125, [on-line] http://www.ln.mid.ru/brp_4.nsf/sp/s/8C072F59E2E60B69C32573280042FFE6, dostęp: 25 IV 2014.

²³⁷ *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с фальсификацией истории в Эстонии*, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/36D0D3E2F2B8FF58C32578E7002F

oboju Buchenwald, gdzie „nie było żadnego grubego człowieka”. I chociaż podobne hasła wcale nie muszą być następstwem neonazistowskich nastrojów, jak chcieliby architekci rosyjskiej polityki pamięci, to lekkomyślność i zupełny brak taktu autorów tego typu sloganów daje Moskwie świetny materiał propagandowy dla dyskredytacji Tallinna na arenie międzynarodowej²³⁸.

Choć zdecydowaną większość publikacji rosyjskiego MSZ stanowią komentarze do konkretnych wydarzeń, opublikowany niemalże w przeddzień estońskiej akcesji do NATO i UE dokument pt. *O uczestnictwie legionu estońskiego SS w zbrodniach wojennych w latach 1941-1945 i próbach rewizji w Estonii wyroku Trybunału w Norymberdze* stanowi znakomity obraz miejsca 20 Dywizji Waffen-SS w rosyjskiej narracji. Swoistym uzupełnieniem i dopowiedzeniem tego dokumentu w interesującej nas tematyce może być film dokumentalny *Okupacja po estońsku* (ros. *Оккупация по-эстонски*)²³⁹.

Zgodnie z rosyjską narracją historia 20 Dywizji Waffen-SS, podobnie jak dzieje Legionu Łotewskiego, sięga czasów przedwojennych. Przeszłość tej formacji zbrojnej architektki rosyjskiej polityki pamięci wiąże z wywodzącym się od weteranów estońskiej wojny o niepodległość ruchem wabsów²⁴⁰. I chociaż po przewrocie w 1934 r. wabsowie znaleźli się w głębokiej opozycji wobec autorytarnego przywódcy Konstantina Pätsa, ich idee miały znaleźć posłuch wśród sił politycznych wspierających nowy reżim, takich jak Związek Ludowy czy też Związek Obrony Estonii (est. Kaitseliit). Zgodnie z rosyjską narracją po rozpoczęciu okupacji sowieckiej liczni członkowie tych sił podjęli wymierzoną przeciwko ZSRS współpracę z niemieckim wywiadem.

Proniemieckie i profaszystowskie nastawienie większości Estończyków miało doprowadzić do licznych zbrodni popełnionych w trakcie niemieckiej okupacji. Wśród nich wymieniono m.in. represje oddziałów samoobrony Omakaitse wobec wycofujących się Sowietów i sympatyków komunizmu, działalność estońskich batalionów Schutzmannschaft, eksterminację estońskich Żydów i Cyganów, udział miejscowych kolaborantów w eksterminacji ludności żydowskiej przywożonej z innych krajów Europy, wreszcie służbę Estończyków w niemieckich obozach koncentracyjnych na terytoriach Estonii²⁴¹. Dla wsparcia swojej argumentacji autorzy dokumentu rosyjskiego MSZ powołują się na materiały prac

6E0A, dostęp: 25 IV 2014. Po licznych protestach wystawa została usunięta. *Таллинский музей уберет экспонаты о нацистском преступнике*, [on-line] <http://www.vz.ru/news/2011/9/15/522780.html>, dostęp: 25 IV 2014.

²³⁸ *Комментарий Уполномоченного МИД России по вопросам прав человека, демократии и верховенства права К. К. Долгова в связи с рекламной публикацией в эстонском издании „Eesti Ekspress”*, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newsline/20E334171E70FC5744257A7200484733, dostęp: 25 IV 2014.

²³⁹ Film w reżyserii Aleksandra Miłosławowa wszedł na ekrany w 2009 r.

²⁴⁰ Pełna nazwa organizacji brzmiała: Estoński Związek Uczestników Wojny Wyzwoleńczej (EVL). Z czasem związek przekształcił się w partię polityczną o profilu antykomunistycznym i w niektórych aspektach faszystowskim. Po przewrocie K. Pätsa związek został zdelegalizowany.

²⁴¹ *Об участии эстонского легиона СС в военных преступлениях в 1941-1945 гг. и попытках пересмотра в Эстонии приговора Нюрнбергского трибунала (Справочная информация)*, [on-line] http://www.mid.ru/Brp_4.nsf/arh/F74F58BD53649756C3256E39002E471E?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

Międzynarodowej Komisji Zbadania Zbrodni przeciwko Ludzkości, nie wspominając jednak, że instytucja ta w końcowym raporcie potępiła wymienione wyżej zbrodnie²⁴². Kolejny element rosyjskiej narracji odnoszący się do problematyki 20 Dywizji Waffen-SS prezentuje wspomniany już film *Okupacja po estońsku*. Tytułowa estońska okupacja dotyczy wydarzeń z okresu II wojny światowej; na terenie obwodu pskowskiego estońscy kolaboranci mieli prowadzić represje wobec miejscowej ludności²⁴³.

Wszystkie te działania, niemające bezpośredniego związku z 20 Dywizją Waffen-SS, tworzą niejako jej przeszłość. Co prawda część żołnierzy walczących w 1944 r. pod Sinimäed przeszła służbę w oddziałach policyjnych, ale utożsamienie tych formacji wydaje się uproszczeniem. Niemniej jednak dla omawianego zagadnienia ważniejsze są interpretacje. Jeden z estońskich weteranów Armii Czerwonej w filmie dokumentalnym *Oni przysięgli Hitlerowi* (ros. *Они присягнули Гитлеру*)²⁴⁴ stwierdził, że nie wątpi w to, iż do 20 Dywizji Waffen-SS zmobilizowano przymusowo wielu mężczyzn, nie oni jednak stanowili jej oblicze, lecz niemieccy kolaboranci i wojenni kaci. Nie podejmując się oceny tej opinii, można stwierdzić, że rzecznicy moskiewskiej polityki pamięci gromko by jej przyklasnęli.

Podobnie jak w przypadku sąsiedniej Łotwy, w Estonii zagadnienia oceny narodowych jednostek w służbie III Rzeszy powiązane są z oceną epoki sowieckiej, która – podobnie jak w pozostałych krajach bałtyckich – jest uznawana za okres okupacji Estonii. Kwestię tę reguluje w sensie prawnym postanowienie Riigikogu z czerwca 2002 r.²⁴⁵ W Tallinnie, podobnie jak w Rydze i w Wilnie, funkcjonuje muzeum poświęcone okresowi niemieckiej i sowieckiej okupacji Estonii²⁴⁶. Jednocześnie Estonia, w odróżnieniu od Litwy i Łotwy, nie wprowadziła odpowiedzialności karnej za odrzucanie idei okupacji komunistycznej i demonstracje symboliki sowieckiej²⁴⁷. Uznanie okupacji, podobnie jak w pozostałych krajach bałtyckich, doprowadziło do pojawienia się postulatów wypłaty rekompensat przez Rosję²⁴⁸. Wobec nieprzejednanego zdania Moskwy na ten temat Tallinn, w przeciwieństwie do Wilna, wydaje się obecnie odchodzić od polityki stawiania żądań finansowych²⁴⁹.

²⁴² Zob. podsumowanie prac komisji dotyczące okresu 1941-1944, [on-line] http://www.mnemosyne.ee/hc.ee/pdf/conclusions_en_1941-1944.pdf, dostęp: 25 IV 2014.

²⁴³ Tej samej tematyce poświęcona jest jedna z publikacji „Pamięci Historycznej”. Por. Ю. Алексеев, *Моглинский лагерь: история одной маленькой фабрики смерти (1941-1944)*, Москва 2011.

²⁴⁴ Film w reżyserii Wiktora Dobrynina wszedł na ekrany w 2007 r.

²⁴⁵ *Riigikogu Statement on the Crimes of the Occupation Regime in Estonia*, [on-line] <http://www.eesti.ca/riigikogu-statement-on-the-crimes-of-the-occupation-regime-in-estonia/article1784>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁴⁶ *Okupatsioonide Muuseum*, [on-line] <http://www.okupatsioon.ee/english/>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁴⁷ *Белая книга нацизма*, s. 1067.

²⁴⁸ *Эстония требует у России компенсации*, 31 I 2004, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/estoniya-potrebuuet-u-rossii-kompensacii.d?id=7355739>, dostęp: 10 XII 2012; *Минюст Эстонии готовит иск к России*, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/minyust-estonii-gotovit-isk-k-rossii.d?id=9379738>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁴⁹ *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом российских СМИ относительно претензий Эстонии к России за „советскую оккупацию”*, [on-line] http://www.mid.ru/BDOMP/Brp_4.nsf/arh/FFC2C0236B6B8033C3256F7700656763?OpenDocument, dostęp: 15 XII

Rosja przeciwdziała estońskiej polityce pamięci, wykorzystując całą wymienioną wyżej infrastrukturę. Przykładem tego może być wydanie w Estonii w 2008 r. przekładu pracy A. Diukowa zatytułowanej *Mit o ludobójstwie. Represje władzy radzieckiej w krajach bałtyckich (1940-1953)* przez prorosyjski klub Impressum (założony z inicjatywy dziennikarzy Komsomolskiej Prawdy)²⁵⁰.

Uznanie okupacji doprowadziło również – tak jak na Łotwie – do rozpoczęcia wielu procesów przeciw oskarżonym o dokonanie zbrodni wojennych²⁵¹. Swoistym odpowiednikiem W. Kononowa w Estonii stał się nieżyjący już Arnold Meri, pułkownik Armii Czerwonej, jeden z kilkunastu Estończyków nagrodzonych gwiazdą bohatera ZSRS. W 2007 r. estońska prokuratura oskarżyła go o udział w zbrodni przeciwko ludzkości, za którą uznano udział pułkownika w deportacji ludności cywilnej na wyspie Hiiumaa 25 marca 1949 r. Proces bohatera Związku Sowieckiego stał się kolejnym powodem do zaognienia stosunków na linii Moskwa–Tallinn. Protestowało rosyjskie MSZ, a dzień po śmierci oskarżonego, 28 marca 2009 r. prezydent D. Miedwiediew nagroził go Orderem Sławy, m.in. za „przeciwdziałanie fałszowaniu wyników II wojny światowej”²⁵².

Najważniejszym zagrożeniem w rosyjsko-estońskim konflikcie pamięci osnutym wokół okupacji okazała się jednakże kwestia pomników sowieckiej epoki, ze słynnym Brązowym Żołnierzem w Tallinnie na czele²⁵³. Temat ten został powiązany, silniej niż w przypadku Łotwy, z problematyką upamiętnienia żołnierzy walczących w ramach dywizji Waffen-SS, gdyż dyskusja wokół pomników okresu sowieckiego została *de facto* sprowokowana przez konflikt o „żołnierza z Lihuli” (zakończony jego demontażem we wrześniu 2004 r.). Już wówczas doszło do licznych aktów wandalizmu wobec pomników epoki sowieckiej, które nie uszły uwadze rosyjskiej dyplomacji²⁵⁴. Wtedy też pojawiły się głosy domagające się usunięcia symboli epoki sowieckiej, łącznie z pomnikiem Brązowego

2012; *Эстония не требует от РФ компенсации за советскую оккупацию*, [on-line] <http://ru.delfi.lt/abroad/global/estoniya-ne-trebuot-ot-rf-kompensacii-za-sovetskuyu-okkupaciyu.d?id=50855692>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁵⁰ *Security Police of the Republic of Estonia. Annual Review 2008*, s. 28-29.

²⁵¹ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 518.

²⁵² *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с началом в Эстонии судебного процесса по обвинению Героя Советского Союза А. Мери в „геноциде эстонского народа”*, [on-line] http://www.mid.ru/BDOMP/Brp_4.nsf/arh/9EFAFF40F6B73099C325744F005B1AE6?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014; *Указ Президента Российской Федерации: о награждении орденом Почета Мери А. К.*, [on-line] <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=051528>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁵³ Początki tego pomnika należy datować na 25 IX 1944 r., kiedy po wkroczeniu Armii Czerwonej pochowano w tym miejscu 13 żołnierzy. Ustanowiono tu skromny drewniany monument, który 8 V 1946 r. został wysadzony przez dwie nastolatki związane z podziemiem. Monument w formie 6,5-metrowej statui z brązu został powtórnie odsłonięty 22 IX 1947 r. jako Pomnik Wyzwolicielei Tallina. W 1995 r. estońskie władze zmieniły nazwę na Pomnik Ofiar II Wojny Światowej. Por. T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 542.

²⁵⁴ *Ответ официального представителя МИД России на вопрос агентства „Интерфакс” в связи с актом вандализма в Эстонии*, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/brp_4.nsf/106e7bfcd73035f043256999005bcbbb/20c654df9fde32b5c3256f0c004f0f21!OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

Żołnierza²⁵⁵. Znakomity argument zwolennicy przeniesienia monumentu uzyskali 9 maja 2006 r., kiedy podczas uroczystości Dnia Zwycięstwa doszło do znieważenia naruszenia flagi państwowej. Wówczas do kwestii równorzędności monumentów obydwu okupacji, która pojawiła się podczas skandalu z pomnikiem w Lihuli, doszła kwestia równorzędności flag. Tym razem jednakże nie chodziło o symbolikę III Rzeszy i ZSRS, lecz o flagi reżimu sowieckiego i niepodległej Estonii²⁵⁶. Atmosfera wokół monumentu zaczęła gęstnieć. Wzgórze Tõnismägi stało się miejscem starć pomiędzy estońskimi nacjonalistami a obrońcami dobrej pamięci „czerwonego imperium”. Pomimo zorganizowania spontanicznej samoobrony, która później przekształciła się w ruch Nocna Straż²⁵⁷, tylko w maju pomnik został dwukrotnie zbezczeszczony²⁵⁸. Wkrótce do gry przyłączyły się estońskie władze. Dnia 20 maja 2006 r. premier A. Ansip zapowiedział demontaż pomnika, rozpoczynając tym samym kampanię wyborczą, w której głównym konkurentem Partii Reform była jej dotychczasowa koalicjantka, rządząca w stolicy umiarkowane prorosyjska Partia Centrum E. Savisaara²⁵⁹. Następnego dnia dyplomacja rosyjska zdecydowanie potępiła zarówno przypadki wandalizmu w stosunku do monumentu, jak i stanowisko estońskich władz²⁶⁰. Nie bacząc na protesty Rosji i na coraz bardziej napiętą sytuację wokół monumentu, estońscy deputowani (Partia Reform, Związek Pro Patria i Res Publica oraz socjaldemokraci) 11 października 2006 r. zainicjowali nowelizację ustawy o opiece nad grobami wojennymi, która umożliwiła dokonanie ekshumacji szczątków²⁶¹. Nowelizacja odbierała również kompetencje w tej sprawie samorządom i przekazywała je w ręce władzy centralnej²⁶². Z kolei 9 listopada 2006 r. Riigikogu przyjął ustawę pozwalającą usuwać pomniki wychwalające państwa okupujące Estonię²⁶³. Posunięcia estońskiego parlamentu wywołały kolejną reakcję strony rosyjskiej. Tym razem głos zabrała Duma Państwowa, która w rezolucji „O przejawach neonazistów-

²⁵⁵ *Союз Отечества требует демонтировать советские памятники*, [on-line] http://nato.sitcity.ru/ltxt_0811173419.phtml?p_ident=ltxt_0811173419.p_0811211125, dostęp: 25 IV 2014.

²⁵⁶ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 543.

²⁵⁷ *Por. Месячник единого рынка*, [on-line] <http://www.dozor.ee/>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁵⁸ *Бронзового солдата измазали краской*, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/bronzovogo-soldata-izmazali-kraskoj.d?id=12944518>, dostęp: 25 IV 2014; *Бронзового солдата осквернили вновь*, [on-line], <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/bronzovogo-soldata-oskvernili-vnov?id=12964349&com=1&no=100>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁵⁹ *Ансип: бронзового солдата надо убрать*, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/ansip-bronzovogo-soldata-nado-ubrat-dopolneno.d?id=12955259>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁶⁰ *Заявление Министерства иностранных дел России в связи с осквернением в Эстонии памятника советским воинам, павшим в годы Великой Отечественной войны*, [on-line] <http://www.mid.ru/bdomp/Ns-dgpch.nsf/arh/432569EE00522D3CC32571770051B2C0?OpenDocument>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁶¹ W preambule do ustawy znalazł się fragment mówiący o tym, że podczas działań wojennych wielu żołnierzy zostało pochowanych w miejscach nieodpowiadających europejskiej kulturze i tradycji. Passus ten doskonale opisuje motywy ustawodawców. *Хроника Рийзикогу*, 8-11 I 2007, [on-line] <http://www.riigikogu.ee/index.php?id=41995>, dostęp: 15 XII 2012.

²⁶² T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 543.

²⁶³ *Эстония снесет советские памятники*, [on-line] <http://vz.ru/society/2006/11/9/56418.html>, dostęp: 25 IV 2014.

skich i rewanżystowskich nastrojów w Estonii” potępiła wymienione wyżej ustawy²⁶⁴. Wystąpienie Dumy świadczyło niewątpliwie o coraz wyższej temperaturze konfliktu wokół Brązowego Żołnierza.

Dnia 11 stycznia 2007 r. ustawa pozwalająca na dokonanie ekshumacji została ostatecznie podpisana przez prezydenta Toomasa Hendrika Ilvesa. Rosja zareagowała skargą w Zgromadzeniu Parlamentarnym Rady Europy²⁶⁵. W marcowych wyborach parlamentarnych ugrupowanie A. Ansipa minimalnie pokonało partię E. Savisaara, która odeszła z rządu, zachowując jednakże władzę w stolicy²⁶⁶. Nowy rząd stworzyły Partia Reform, Związek Pro Patria i Res Publica oraz socjaldemokraci. Rezultat wyborów przypieczętował los Brązowego Żołnierza. Dnia 26 kwietnia archeolodzy przystąpili do ekshumacji, co doprowadziło do zamieszek. Następnego dnia rząd zdecydował się przyspieszyć prace i natychmiast przenieść monument na cmentarz. Sytuacja wymknęła się jednak służbom porządkowym spod kontroli, co doprowadziło 28 kwietnia do tzw. „brązowej nocy”²⁶⁷. W trakcie walk ulicznych pomiędzy rosyjskimi i estońskimi nacjonalistami a policją niszczone witryny sklepowe, podpalano kioski, przewracano samochody. Według danych estońskich sił porządkowych aresztowano 300 osób, 67 zostało rannych, a jedna zginęła (obywatel rosyjski Dmitrij Ganin)²⁶⁸. W następstwie „brązowej nocy” doszło do eskalacji „wojny pomników”. Dewastacji uległ nie tylko kolejny monument sowiecki, lecz również m.in. kompleks memorialny w Sinimäed²⁶⁹. Pomnik Brązowego Żołnierza zrekonstruowano na cmentarzu wojennym w Tallinnie. Tam też pochowano tych żołnierzy, po których prochy nie zgłosiły się rodziny²⁷⁰. Dnia 8 maja monument został ponownie odsłonięty; udział w uroczystości wziął premier A. Ansip, który pierwszy raz złożył pod nim kwiaty.

²⁶⁴ *О проявлениях неонацистских и реваншистских настроений в Эстонии*, [on-line] http://www.press-mon.com/cgi-bin/press_view.cgi?id=2008651, dostęp: 25 IV 2014.

²⁶⁵ *Россия и Прибалтика воюют в ПАСЕ: делегация РФ просит осудить Эстонию за намерение снести советские памятники*, 23 I 2007, [on-line] <http://www.newsru.com/world/23jan2007/eston.html>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁶⁶ *Election results 2007*, [on-line] <http://www.vvk.ee/past-elections/riigikogu-parliament-elections/riigikogu-elections-2007/>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁶⁷ T. Stryjek, *Wojna po wojnie...*, s. 543-544.

²⁶⁸ T. Bielecki, *Nocna bitwa o historię*, [on-line] <http://wyborcza.pl/dziennikarze/1,110629,4097029.html>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁶⁹ *В Вальга осквернена могила советских воинов*, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/v-valga-oskvernena-mogila-sovetskih-voinov.d?id=15706665>, dostęp: 25 IV 2014; *Осквернены Мемориал эсэсовцам в Синимяэ и Немецкое кладбище в Ахтме*, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/oskvernenny-memorial-esesovcam-na-sinimyae-i-nemeckoe-kladbische-v-ahtme.d?id=15705830>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁷⁰ Obecnie pod Brązowym Żołnierzem spoczywają prochy siedmiu spośród pierwotnie pogrzebanych na wzgórzu Tõnismägi żołnierzy. Po prochy pięciu z nich zgłosiły się rodziny i obecnie są oni pochowani na terytorium Rosji, Ukrainy i Izraela. Z kolei szczątków kapitana I. Sysojewa nie odnaleziono podczas ekshumacji. Por. *В Таллине перезахоронили останки советских солдат*, [on-line] <http://www.kasparov.ru/material.php?id=468A4A697EE33>, dostęp: 25 IV 2014; *Возвращение*, [on-line] <http://www.gukovo.ru/news/n1497.html>, dostęp: 25 IV 2014; *В Кашине перезахоронены останки советского воина с Тынисмяги*, [on-line] <http://www.lenta.ru/news/2007/06/26/rest/>, dostęp: 25 IV 2014; *В Иерусалиме перезахоронены останки медсестры с Тынисмяги*, [on-line] <http://izvestia.ru/news/403445>, dostęp: 25 IV 2014; *Останки*

Przeniesienie pomnika wywołało gwałtowne reakcje strony rosyjskiej. Przewodniczący Rady Federacji Siergiej Mironow, lider partii Sprawiedliwa Rosja, oskarżył estońską policję o przyczynienie się do śmierci rosyjskiego obywatela, a działania służb porządkowych wobec obrońców monumentu nazwał „ludobójstwem Rosjan w Estonii”²⁷¹. Duma Państwowa zarzuciła estońskim władzom profanację szczątków żołnierzy oraz „sprzyjanie rewanżystowskim i neonazistowskim” nastrojom w kraju. Rosyjscy deputowani wezwali również rząd do nałożenia w sferze ekonomicznej sankcji na Estonię oraz zasugerowali odwołanie rosyjskiego ambasadora z Tallinna. Zaproponowano także wprowadzenie zakazu wjazdu na terytorium Rosji dla tych polityków, którzy splamili się „bezcieszczeniem mogli”. Spełnienie postulatów Dumy byłoby krokiem bezprecedensowym, bowiem proponowany zakaz musiałby dotknąć estońskiego premiera²⁷². Jeszcze ostrzej niż Izba niższa rosyjskiego parlamentu zaprotestowała Rada Federacji. Izba wyższa określiła zdarzenia zachodzące w Tallinnie jako „wybryk neonazistów szeroko reprezentowanych we władzach państwa estońskiego”, politycy z Partii Reform zostali nazwani „prowincjonalnymi wielbicielami nazizmu” oraz „estońskimi neonazistami”. Jakby tego było mało, Rada Federacji zaproponowała prezydentowi podjęcie odpowiednich kroków wobec Estonii, włączając w to nawet zerwanie stosunków dyplomatycznych²⁷³.

Najwyższe władze nie podjęły aż tak drastycznych środków, doszło jednak do zmasowanych ataków hakerów na najwyższe instytucje państwowe, wskutek których najważniejsze serwisy Estonii zostały na kilka godzin sparaliżowane. Z kolei estońska ambasada w Moskwie została zablokowana przez pro-Putinowską młodzieżówkę Nasi²⁷⁴. „Brązowa noc” doprowadziła również do wielu rodzących się oddolnie posunięć wymierzonych w estońską gospodarkę²⁷⁵. Trudno jednoznacznie ocenić, które z nich były sterowane z góry,

погибшего в в Эстонии красноармейца перезахоронены в Ярославле, 29 IX 2007, [on-line] http://www.gazeta.ru/news/lenta/2007/09/29/n_1123323.shtml, dostęp: 25 IV 2014; *В Полтаве перезахоронили прах украинца с холма Тынысмязги*, 28 X 2007, [on-line] <http://podrobnosti.ua/society/2007/10/28/468566.html>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁷¹ *Заявление Председателя партии „Справедливая Россия” в связи с репрессиями эстонских властей в отношении защитников монумента Воину-освободителю в Таллине*, [on-line] http://www.spravedlivo.ru/news/first_face/146.php, dostęp: 15 XII 2012.

²⁷² *Постановление Государственной Думы Российской Федерации: О заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации „О кощунственном попрании властями Эстонии памяти воинов-освободителей, павших в боях с фашизмом”*, 27 IV 2007, [on-line] <http://giod.consultant.ru/page.aspx?1;910746>, dostęp: 15 XII 2012.

²⁷³ *Заявление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации в связи с ситуацией вокруг памятника воину-освободителю в Таллине*, [on-line] http://www.latvia.mid.ru/news/ru/07_007.html, dostęp: 25 IV 2014.

²⁷⁴ *„Наши” ставят палки в колеса послу Эстонии в Москве*, [on-line] <http://izvestia.ru/news/398469>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁷⁵ *M.in. rosyjska kolej zawiesiła dostawy ropy naftowej do Estonii, argumentując to remontem, kilka kompanii zatrzymało inwestycje, a trzy sieci sprzedaży detalicznej ogłosiły bojkot estońskich towarów. Три розничных сети убирают с полок эстонские товары – пострадал сыр „Атлет”*, [on-line] <http://www.newsru.com/arch/finance/28apr2007/estovary.html>, dostęp: 25 IV 2014; *„Российские железные дороги*

a które rzeczywiście rodziły się spontanicznie, niemniej ogólne straty poniesione w ich wyniku przez Estonię szacuje się na kilka miliardów koron²⁷⁶.

Wojna dyplomatyczna wokół Brązowego Żołnierza zataczała coraz szersze kręgi. Władze niektórych państw opowiedziały się po jednej ze stron konfliktu, co pośrednio potwierdziło istnienie dwóch „koalicji pamięci” na obszarze dawnego bloku wschodniego. Aprobatę dla działań estońskich władz zadeklarowali L. Kaczyński, V. Adamkus i M. Saakaszwili²⁷⁷. Największe znaczenie miała jednak rezolucja Senatu USA, w której podkreślono prawo każdego państwa do usuwania symboli, które uznaje ono za okupacyjne²⁷⁸. Rosja z kolei uzyskała wsparcie nie tylko od Białorusi, lecz przede wszystkim w deklaracji Rady Międzyparlamentarnego Zgromadzenia Państw – Uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw²⁷⁹.

Sprawa Brązowego Żołnierza przygasała powoli przez następne miesiące i lata. Rosyjska dyplomacja nie przestawała jednak interesować się wydarzeniami wokół śledztwa w sprawie śmierci D. Ganina czy procesu członków Nocnej Straży. Obydwa procesy zakończyły się ostatecznie praktycznie bez rezultatów (postępowanie dotyczące D. Ganina zamknięto, a podejrzanych członków Nocnej Straży uniewinniono), co wywołało przewidywalne komentarze rosyjskiej dyplomacji²⁸⁰. Rosja protestowała również w sprawie szczątków kapitana Iwana Sysojewa, których nie odnaleziono podczas prac ekshumacyjnych

перестали поставлять нефть в Эстонию”, 2 V 2007, [on-line] <http://lenta.ru/news/2007/05/02/rzhd/>, dostęp: 25 IV 2014; *Российские компании заморозили свои эстонские проекты*, [on-line] <http://lenta.ru/news/2007/05/04/akron/>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁷⁶ М. Бронштейн, *Ремонт капитализма*, [on-line] http://www.baltic-course.com/rus/ekonomiceskaja_istorija/?doc=1140, dostęp: 25 IV 2014; *Московская бюрократия не годится вбрюссельской в подметки*, 21 VII 2008, [on-line] <http://expert.ru/expert/2008/29/barabaner/>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁷⁷ *Lech Kaczyński solidaryzuje się z Estończykami*, [on-line] <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Lech-Kaczynski-solidaryzuje-sie-z-Estonczykami,wid,8841953,wiadomosc.html?ticaid=1fc61>, dostęp: 25 IV 2014; *Президент Литвы: в беспорядках в Эстонии виновны российские политики*, [on-line] <http://grani.ru/Politics/World/Europe/m.121375.html>, dostęp: 25 IV 2014; *Саакашвили поддержал Эстонию в ситуации вокруг Бронзового солдата*, [on-line] <http://ria.ru/politics/20070507/65043091.html>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁷⁸ *Сенат США поддержал Эстонию*, [on-line] <http://newsukraine.com.ua/news/156963-senat-ssha-podderzhal-estoniyu/>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁷⁹ *Ответ начальника управления информации – пресс-секретаря МИД А. Попова на вопрос информационного агентства БелТА в связи с событиями в Эстонии*, [on-line] http://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/b7d15c86a1c2f92e.html, dostęp: 25 IV 2014; *Заявление Совета Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств „О действиях властей Эстонской Республики по демонстрация памятника Воину-освободителю и перезахоронению праха советских воинов, павших в боях за освобождение Таллина от фашистской оккупации”*, [on-line] <http://www.iacis.ru/html/?id=22&prag=668&nid=5>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁸⁰ *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с решением эстонского суда оправдать лидеров движения „Ночной дозор”*, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/B92C22CE48C77BF6C3257535003F8ACB?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014; *Ответ официального представителя МИД России А. А. Нестеренко на вопрос СМИ в связи с решением Таллинского окружного суда в отношении активистов „Ночного дозора”*, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/1C5D13D7ADF90520C32575B6003FBFF2?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014; *Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с прекращением в Эстонии*

nych prowadzonych na Tõnismägi²⁸¹. Swoistym *post scriptum* historii przenosin Brązowego Żołnierza stały się przypadki ustanawiania i demontowania w następnych latach tablic informujących, że monument jest „pomnikiem okupantów”, oraz kolejne akty wandalizmu wobec niego²⁸².

Wydarzenia wokół Brązowego Żołnierza zmuszają do zapytania: dlaczego starcia wokół pamięci przybrały tak tragiczną formę w Estonii, a nie na sąsiedniej Łotwie? Odpowiedź wydaje się zaskakująco prozaiczna. Istniejący na Łotwie, potencjalnie wyższy poziom napięcia pomiędzy dwiema głównymi wspólnotami pamięci, a także większa aktywność Moskwy w wykorzystywaniu historii w stosunkach z Rygą niż z Tallinnem wymusiły na łotewskich politykach zachowanie ostrożności w działaniach podejmowanych wobec tematyki pamięci. Brak otwartej heroizacji Łotewskiego Legionu, podkreślenie tragicznego wymiaru II wojny światowej dla wszystkich mieszkańców Łotwy czy wprowadzenie do debaty wątków łotewskiego współudziału w Holocauście bez wątpienia stanowiły czynniki sprzyjające integracji społeczeństwa²⁸³. I chociaż trudno nadawać kwestiom historycznym decydujące znaczenie, dane badań opinii są symptomatyczne. Praktycznie wszystkie sondaże przeprowadzone w Estonii po usunięciu „Aloszy” pokazywały drastyczną różnicę w ocenie wydarzeń pomiędzy Estończykami i ludnością rosyjskojęzyczną²⁸⁴. Sondaż z 2013 r., związany z inicjatywą Sojuszu Narodowego dotyczącą demontażu Pomnika Wyzwolicielei Rygi, pokazuje zupełnie odmienny obraz. Aż 79% mieszkańców stolicy wystąpiło przeciw-

уголовного дела по факту убийства в Таллине в апреле 2007 года российского гражданина Д.Ганина, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/692D416D5CF3AE64C32575DD0058D2E7?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

²⁸¹ Ответ официального представителя МИД России М.Л.Камынина на вопрос РИА „Новости” о ситуации вокруг перезахоронения останков солдат, эксгумированных в Таллине, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/4D3BB2F0B6BD36FEC32572FA002D33D5?OpenDocument, dostęp: 15 XII 2014; Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросами СМИ относительно годовщины апрельских событий в Таллине, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/26319F1B9BA4DCE8C3257436004D692D?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

²⁸² Estonia: Brązowy Żołnierz pomnikiem okupantów, [on-line] <http://www.portal.arcana.pl/Estonia-brazowy-zolnierz-pomnikiem-okupantow,1065.html>, dostęp: 25 IV 2014; Минобороны Эстонии отрицает свою причастность к оскорбительным надписям у „Бронзового Солдата”, 8 IV 2011, [on-line] <http://www.vesti.ru/doc.html?id=443219>, dostęp: 25 IV 2014; Бронзовый Солдат осквернен вандалами, [on-line] http://rus.ruvr.ru/2012_03_12/68270517/, dostęp: 15 XII 2012; Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом СМИ об осквернении монумента Воину-Освободителю в Таллине, [on-line] http://www.mid.ru/bdomp/Brp_4.nsf/arh/502C89C85690D275442579C00053DDE3?OpenDocument, dostęp: 25 IV 2014.

²⁸³ Por. E. C. Pettai, „Holocaust Memory” – A Comparison of Estonia and Latvia, [w:] *Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome – Historical Memory Culture in the Enlarged Baltic Sea Region and its Symptoms Today*, Hrsg. O. Rathkolb, I. Sooman, Göttingen–Wien 2011, s. 159–173; A. Weiss-Wendt, *Why the Holocaust Does Not Matter to Estonians*, „Journal of Baltic Studies” 2008, No. 39(4), s. 475–497.

²⁸⁴ В. В. Полещук, „Война памятников” в Эстонии: этнический аспект, „Этнографическое обозрение” 2008, No. 3, s. 109–110.

ko usunięciu monumentu; w tym sprzeciw dla takich działań wyraziło 57% Łotyszy²⁸⁵. Jeżeli dodamy do tego, iż zgodnie z przeprowadzonym w 2008 r. przez Agencję Praw Podstawowych Unii Europejskiej badaniem dyskryminację o charakterze narodowym odczuwało 25% łotewskich i aż 59% estońskich Rosjan, zasadne będzie postawienie pytania o rezultaty procesów integracyjnych w estońskim społeczeństwie²⁸⁶.

Niemniej jednak, mimo tych uwarunkowań, ogólna temperatura konfliktów pamięci między Rosją a Estonią wydaje się odrobinę niższa niż w przypadku relacji pomiędzy Moskwą a Rygą²⁸⁷. Całokształt konfliktu pamięci na linii Rosja–Estonia wskazuje na bardzo ciekawą zależność. Rosyjskie naciski w sferze pamięci, których celem jest Tallinn, nie są w stanie powstrzymać estońskich architektów polityki pamięci przed konstruowaniem budzących kontrowersje interpretacji przeszłości, co z kolei prowadzi do eskalacji konfliktu. Konflikt pamięci z Estonią, mimo swej widowiskowości, nie posiada jednak jeszcze priorytetowego charakteru dla Federacji Rosyjskiej. Potwierdzeniem tego wydaje się udział patriarchy moskiewskiego Cyryla 14 czerwca 2013 r. w uroczystościach na Toompea, przy pomniku Lindy, poświęconym ofiarom sowieckiej deportacji z 1941 r. Gest strony rosyjskiej został dobrze odebrany przez estońskie elity²⁸⁸. Kolejnym przejawem słabnięcia rosyjsko-estońskiego konfliktu pamięci były uroczystości upamiętniające Estoński Korpus Strzelecki walczący w składzie Armii Czerwonej, które odbyły się w Lagedi 8 września 2013 r.

²⁸⁵ Ушаков: большинство латышей – против сноса памятника Освободителям, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/ushakov-bolshinstvo-latyshej-protiv-snosa-pamyatnika-osvobodityam.d?id=43748064>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁸⁶ *European Union Minorities and Discrimination Survey. Main Result. European Agency of Fundamental Rights*, [b.m.w.] 2009, s. 176; o mniejszych barierach pomiędzy Rosjanami i narodem tytularnym na Łotwie niż w Estonii zdają się świadczyć dane spisów z 2001 r. odnośnie do języka ojczystego. Na Łotwie 3,5% Łotyszy uznało język rosyjski za ojczysty, a 4,4% Rosjan za taki uznało łotewski. Dla Estończyków oraz Rosjan żyjących w Estonii liczby te wynosiły odpowiednio 1,0% oraz 1,6%. Por. П. Ярве, *op. cit.*, s. 47.

²⁸⁷ Za taką interpretacją zdają się przemawiać dwa najbardziej skandaliczne dokumenty opublikowane przez rosyjskie organy państwowe w odpowiedzi na wydarzenia na Łotwie i w Estonii. W oświadczeniu Dumy z 1996 r. pojawiają się sformułowania, w których Federacja Rosyjska grozi Łotwie utratą niepodległości. Tymczasem w oświadczeniu z 27 IV 2007 r. Rada Federacji wielokrotnie odmieniła przez przypadki sformułowanie „estońscy naziści z Partii Reform”. Warto wszakże zauważyć, że oświadczenie Dumy z 1996 r. odnosiło się do zwykłej ustawy, której zapisów Łotwa i tak nie byłaby w żaden sposób w stanie wyegzekwować. Z kolei dokument Rady Federacji został upubliczniony podczas zamieszek, w których m.in. zginął rosyjski obywatel, co naturalnie musiało spowodować ostrzejszą reakcję Rosji. *Постановление Государственной Думы Федерального Собрания РФ от 4 октября 1996 г. N 652-II ГД „О заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации” „В связи с принятием Сеймом Латвийской Республики так называемой декларации об оккупации Латвии”*, [on-line] <http://www.jurbase.ru/texts/sector142/tez42457.htm>, dostęp: 15 XII 2012; *Заявление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации в связи с ситуацией вокруг памятника воину-освободителю в Таллине*, 27 IV 2007, [on-line] http://www.latvia.mid.ru/news/ru/07_007.html, dostęp: 15 XII 2012.

²⁸⁸ Михельсон: помянув жертв депортации, патриарх Кирилл создал хороший прецедент, [on-line] <http://rus.postimees.ee/1272644/mihkelson-pomjanuv-zhertv-deportacii-patriarh-kirill-sozdal-horoshij-precedent>, dostęp: 25 IV 2014; *Премьер-министр Ансип: визит патриарха Кирилла – знак налаживающихся отношений*, [on-line] <http://valitsus.ee/ru/novosti-pravitelstva/prjess-rjelizo/75357/премьер-министр-ансип:-визит-патриарха-кирилла--знак-налаживающихся-отношений>, dostęp: 27 IV 2014.

Wzięli w nich udział m.in. arcybiskup estońskiego Kościoła luterńskiego Andres Põder oraz były prezydent Estonii Arnold Rüütel²⁸⁹. Trudno na razie jednoznacznie osądzać, czy wydarzenia te posuną do przodu estońsko-rosyjski dialog na tematy historyczne²⁹⁰. Należy jednak mieć nadzieję, że przyczynią się one do częściowego otwarcia estońskiego dyskursu pamięci (co za tym idzie, również polityki pamięci), na wzór zmian dokonanych na Łotwie.

Zakończenie

Mysłąc o polityce pamięci Rosji wobec krajów bałtyckich, nie można uciec od wrażenia, że jest ona w dalekim stopniu spójna, konsekwentna oraz bezpośrednio powiązana z szeroko rozumianymi interesami politycznymi. Pomimo zmian, jakie można było obserwować na przestrzeni ostatniego dwudziestolecia zarówno w działaniach w sferze pamięci na użytek wewnętrzny, jak i w znaczeniu polityki pamięci dla całokształtu działań Federacji Rosyjskiej, kwestia obrony mitu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej niezmiennie wyznacza kierunki rosyjskiej polityki pamięci wobec Litwy, Łotwy i Estonii. Obrona tego wydarzenia, która po przejściu władzy przez W. Putina przekształciła się w obronę znacznie większej części dziedzictwa imperium sowieckiego, przebiega na dwóch płaszczyznach.

Po pierwsze, Federacja Rosyjska prowadzi politykę obrony spuścizny epoki sowieckiej, zdecydowanie występując przeciwko oskarżeniom o okupację wysuwanych przez Rygę, Wilno czy Tallinn. Pojawiające się w ciągu ostatnich dwóch dekad na Łotwie i w Estonii i wciąż obecne w polityce litewskiej żądania rekompensat finansowych były i są ignorowane przez Kreml. Ta odmowa ma oczywiście związek z kwestiami finansowymi, lecz bezsprzecznie ważniejsze są zagadnienia symboliczne. Hipotetyczna wypłata odszkodowań dla Litwy mogłaby spowodować nie tylko lawinę kolejnych żądań finansowych, lecz przede wszystkim załamanie całej symbolicznej konstrukcji, na której opiera się Rosja rządzona przez W. Putina. Obrona dobrej pamięci „czerwonego imperium” wiąże się również z troską o pomniki epoki sowieckiej czy ze wsparciem symbolicznym i materialnym weteranów sowieckich oddziałów partyzanckich oraz łotewskich i estońskich formacji zbrojnych walczących w składzie Armii Czerwonej.

²⁸⁹ В Лазеди почтили память павших под Великими Луками солдат Эстонского стрелкового корпуса, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/foto-v-lagedi-pochtili-pamyat-pavshih-pod-velikimi-lukami-soldat-estonskogo-strelkovogo-korpusa?id=66705325>, dostęp: 5 XI 2014.

²⁹⁰ Jednym z wydarzeń świadczących przeciw tej tezie było wyreżyserowanie w 2013 r. przez Maksima Rewę (jednego z prominentnych uczestników starć wokół Brązowego Żołnierza) filmu *Ukryta historia krajów bałtyckich*, prezentowanego następnie w Parlamencie Europejskim podczas organizowanej przez Tatiannę Żdanok wystawy pt. „Budowa demokracji czy rehabilitacja nazizmu. Kraje bałtyckie na rozdrożu”. Należy tutaj dodać, że wystawa nie otrzymała pozwolenia i ostała się zaledwie godzinę, wskutek czego jej wpływ okazał się prawie żaden. Жданок устроила в Европарламенте запрещенную выставку, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/latvia/zhdanok-ustroila-v-evroparlamencie-zapreshennuyu-vystavku.d?id=44057653>, dostęp: 5 XI 2014.

Druga płaszczyzna, na której rozgrywają się konflikty pamięci Federacji Rosyjskiej i krajów bałtyckich, dotyczy zagadnienia kolaboracji. Skomplikowana historia Litwy, Łotwy i Estonii sprawia, że we wszystkich trzech republikach pewne miejsce w pamięci narodów tytularnych zajęły postacie, organizacje i formacje zbrojne współpracujące w okresie II wojny światowej z III Rzeszą. Próby wkomponowania łotewskich czy estońskich dywizji Waffen-SS w politykę pamięci tych państw napotykają gwałtowny sprzeciw Federacji Rosyjskiej i to niezależnie od tego, czy żołnierzy tych formacji przedstawia się jako ofiary wojny, czy jako „bojowników z bolszewizmem”. Podobną krytykę wywołują działania Wilna związane z upamiętnieniem w jakiegokolwiek formie działaczy Tymczasowego Rządu Litwy i uczestników powstania czerwcowego. Z mniejszą konsekwencją są z kolei używane we współczesnej rosyjskiej polityce pamięci klisze sowieckiej epoki, określające partyzantkę antykomunistyczną w krajach bałtyckich mianem „band zbrojnych”. Wydaje się wszakże, iż o daleko posuniętym realizmie rosyjskich architektów polityki pamięci świadczy fakt, że terminu tego nie stosują wobec Litwy – gdzie rola partyzantki antykomunistycznej jest najważniejszym doświadczeniem XX w. – a posługują się nim w odniesieniu do Ukrainy, w której historyczna rola Ukraińskiej Powstańczej Armii ciągle budzi olbrzymie spory. Problematyka częściowego upamiętnienia litewskich, łotewskich i estońskich organizacji współpracujących z III Rzeszą i zaangażowanych w działalność antysowiecką wykracza jednak poza bezpośredni konflikt pomiędzy państwami bałtyckimi a Federacją Rosyjską.

Polityka pamięci Federacji Rosyjskiej wobec krajów bałtyckich jest również nieodłącznie związana z zagadnieniem obrony praw ludności rosyjskojęzycznej na Łotwie i w Estonii (tylko w minimalnym stopniu dotyczy to Litwy). O znaczeniu tej kwestii dla Rosji świadczy fakt, iż w Koncepcji Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej z 2000 r. poszanowanie praw mniejszości rosyjskiej zostało wręcz uznane za warunek konieczny dla rozwoju stosunków między Rosją a krajami bałtyckimi. W nieco łagodniejszej formie powtórzono go w dokumencie przyjętym osiem lat później. O związkach pomiędzy kwestią mniejszości narodowych a polityką pamięci najlepiej świadczy fakt, iż konflikt o historię pomiędzy Litwą a Rosją ma relatywnie niewielką skalę, chociaż liczba spornych kwestii między Moskwą a Wilnem bynajmniej nie jest mała. Większość z nich dotyczy jednak zagadnień dalekich od spraw pamięci, mniejszości narodowych czy języka, dlatego Rosja niezbyt chętnie posługuje się w nich argumentacją historyczną. Łotwa i Estonia, zamieszkiwane przez znaczną mniejszość rosyjskojęzyczną, w części pozbawioną praw obywatelskich, znajdują się w zupełnie innej sytuacji. Różnice między położeniem Łotwy i Estonii w konflikcie pamięci z Rosją należy uznać za stosunkowo niewielkie. Polityka pamięci prowadzona w Estonii ma zauważalne cechy etnocentryczne i w stosunkowo niewielkim stopniu jest zdolna do integracji rozmaitych pamięci. Na Łotwie oficjalna polityka pamięci jest mniej nasycona elementami historii bohaterskiej, co sprzyjało poszerzeniu przestrzeni debaty (np. o kwestię Holocaustu). Mimo to różnice w polityce pamięci Federacji Rosyjskiej wobec tych krajów bałtyckich należy uznać za relatywnie niewielkie. Fakt, że w pewnych aspektach Moskwa wydaje się dawać pierwszeństwo Rydze, potwierdza, że kwestie historyczne są wtórne wobec zagadnienia mniejszości rosyjskiej.

Polityka pamięci Rosji wobec krajów bałtyckich ma daleko posunięte cechy imperialne, związane z bieżącymi interesami politycznymi. Podczas gdy rosyjskie MSZ regularnie wypuszcza komentarze, w których krytykuje kraje bałtyckie czy Ukrainę (w mniejszym stopniu również Polskę) za wzrost nastrojów skrajnych (nieraz wręcz nazistowskich) oraz chorobliwy antykomunizm, rosyjscy przywódcy są zdolni do daleko posuniętych gestów w sferze pamięci pod adresem krajów, które nie są oceniane jako geopolityczni rywale Moskwy²⁹¹.

Wymienione powyżej składowe rosyjskiej polityki pamięci wobec krajów bałtyckich określały jej sens na przestrzeni ostatniego dwudziestolecia i, według wszelkiego prawdopodobieństwa, będą to robić dalej. Co prawda, po zapoczątkowaniu pracy przez łotewsko-rosyjską Komisję Historyków i późniejszym o rok zaprzestaniu działalności przez Komisję ds. Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Niekorzyść Interesów Rosji temperatura konfliktów spadła. Kolejnym czynnikiem, który w najbliższej perspektywie będzie sprzyjać jej obniżeniu, jest niewątpliwie objęcie rządów na Litwie przez koalicję socjaldemokratyczno-populistyczną. Również postępujący spadek liczby nieobywateli na Łotwie i w Estonii (zarówno w wyniku naturalizacji, jak i wymierania starszych pokoleń) będzie zmniejszał napięcie w stosunkach Rygi i Tallinna z Moskwą. Wszystkie te fakty nie oznaczają wszakże, iż historia jako narzędzie walki politycznej w Europie Wschodniej została odesłana do lamusa. Przeciwnie – konflikt ukraińsko-rosyjski dobitnie pokazał, że retoryka antynacjonalistyczna i antyfaszystowska ciągle pozostaje instrumentem rosyjskiej polityki pamięci i propagandy. Co więcej, zmiany, jakie zachodzą obecnie w otoczeniu prezydenta W. Putina, zauważalny wzrost znaczenia grupy ludzi związanych z konserwatywnym Klubem Izborskim, z pisarzem Aleksandrem Prochanowem na czele, nie sugeruje pozytywnych zmian w najbliższej przyszłości²⁹². Nie należy zapominać, że to właśnie A. Prochanow w wywiadzie udzielonym „Nowej Europie Wschodniej” jeszcze w 2009 r. przekonywał, że państwa bałtyckie wchodzą w skład rosyjskiego arealu²⁹³. Na koniec należałoby wspomnieć o rzadko przywoływanym fakcie. Stopniowe zmniejszanie się liczby nieobywateli w krajach bałtyckich nie przekłada się bezpośrednio na wzrost liczby obywateli Łotwy i Estonii rosyjskiej narodowości. O wiele szybciej zwiększa się liczba obywateli Federacji Rosyjskiej

²⁹¹ Przykładem tego może być fakt krytycznej oceny wystawionej przez W. Putina stłumieniu powstania węgierskiego oraz praskiej wiośnie podczas wizyt w Pradze i Budapeszcie na przełomie lutego i marca 2006 r. czy – zwłaszcza – złożenie przez rosyjskiego prezydenta kwiatów na mogile marszałka Finlandii Carla von Mannerheima (a więc przywódcy państwa uczestniczącego w II wojnie światowej po stronie III Rzeszy). L. Pietrzak, B. Cichocki, *op. cit.*, s. 24; Путин возложил цветы к могиле воевавшего с Россией маршала Маннергейма, [on-line] <http://lenta.ru/russia/2001/09/03/putin/>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁹² *Co Bóg polecil Putinowi?*, Jarosław Makowski rozmawia z Grzegorzem Przebindą, [on-line] http://wyborcza.pl/magazyn/1,137863,15826118,Co_Bog_polecil_Putinowi.html, dostęp: 25 IV 2014; por. <http://www.dynacon.ru>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁹³ *Liczą się fakty, nie mity*, z Aleksandrem Prochanowem rozmawiają Grzegorz Przebinda i Aleksander Wawrzyńczak, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 5, s. 75. Klub Izborski pojawia się w przedostatnim raporcie KaPo wśród potencjalnych zagrożeń dla Estonii. Por. *Estonian International Security Service. Annual Review 2013*, s. 9.

w tych krajach. Na Łotwie wzrosła ona na przestrzeni ostatnich 15 lat z 8 tys. do 40 tys. W Estonii jest jeszcze wyższa i zbliża się do 100 tys.²⁹⁴

Wspomniane okoliczności sprawiają, że nie można wykluczyć prowokowania przez Rosję konfliktów na tle mniejszościowym w krajach bałtyckich, w których historia będzie niewątpliwie narzędziem polityki pamięci i propagandy. Czy do tego dojdzie – zależy zarówno od postawy szeroko rozumianego Zachodu, jak również od przemyślenia przez łotewskie i estońskie elity dotychczasowego dorobku polityki integracji.

Aneks – źródła

Oświadczenie Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego FR „W związku z przyjęciem przez Sejm Republiki Łotewskiej tzw. deklaracji o okupacji Łotwy”²⁹⁵

Kierując się Powszechną Deklaracją Praw Człowieka, Międzynarodowym Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych, Międzynarodowym Paktem Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, ogólnie uznanymi zasadami i normami prawa międzynarodowego, międzynarodowymi umowami Federacji Rosyjskiej, na podstawie interesów państwowych Federacji Rosyjskiej w krajach nadbałtyckich Duma Państwowa Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej wyraża poważne zaniepokojenie z powodu bezprecedensowego pod względem cynizmu, otwarcie antyrosyjskiego przedsięwzięcia Sejmu Republiki Łotewskiej: przyjęcia 22 sierpnia 1996 r. tzw. deklaracji o okupacji Łotwy. Ten prowokacyjny akt wywołał głębokie oburzenie wśród wielonarodowego społeczeństwa Federacji Rosyjskiej. W tzw. „deklaracji o okupacji Łotwy” interpretacja wzajemnych stosunków Łotwy i Rosji po 1918 r. przedstawiona jest w sposób zniekształcony i nacechowany silnymi uprzedzeniami wobec Rosji. Jak wiadomo, Sejm Ludowy Łotwy 21 lipca 1940 r. proklamował stworzenie Łotewskiej SSR i zwrócił się z prośbą do Rady Najwyższej Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o przyjęcie jej w skład ZSRR²⁹⁶. Prośba ta została spełniona i 5 sierpnia 1940 r. Łotwa stała się pełnoprawnym członkiem ZSRR. Jednakże wbrew faktom historycznym w tzw. „deklaracji o okupacji Łotwy” postawiono znak równości pomiędzy niemiecko-faszystowską okupacją Łotwy i wyzwolenczą misją Związku Radzieckiego w II wojnie światowej. Przedstawione w tzw. „deklaracji o okupacji Łotwy” oceny, wykorzystaną w niej termi-

²⁹⁴ П. Ярве, *op. cit.*, s. 58.

²⁹⁵ *Постановление Государственной Думы Федерального Собрания РФ от 4 октября 1996 г. N 652-II ГД „О заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации” „В связи с принятием Сеймом Латвийской Республики так называемой декларации об оккупации Латвии”*, [on-line] <http://www.jurbase.ru/texts/sector142/tez42457.htm>, dostęp: 25 IV 2014.

²⁹⁶ W tłumaczeniu źródeł używam form: „Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich”, „Związek Radziecki”, „radziecki” jako bardziej odpowiadających intencjom ich autorów niż „Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich”, „Związek Sowiecki”, „sowiecki” itp.

nologię należy rozpatrywać jako usprawiedliwienie już dokonanych, sprzecznych z prawem działań i próbę stworzenia prawnej bazy dla kontynuacji dyskryminacyjnej, poniżającej polityki w stosunku do mieszkających na Łotwie ludzi, których ojczystym językiem jest rosyjski i którym łotewska strona zamierzała nadać status okupantów.

Szczególne zaniepokojenie wywołuje wroga retoryka łotewskich parlamentarzystów dotycząca tzw. pretensji terytorialnych wobec Rosji. Jak wiadomo, historyczne doświadczenie powstania i rozwoju młodych państw wysuwających pretensje terytorialne pod adresem swoich zaprzyjaźnionych sąsiadów często kończy się zupełną klęską i faktyczną utratą niepodległości przez te państwa. W związku z tym budzi zaniepokojenie uparte dążenie pewnych kręgów w łotewskich strukturach władzy, które dla dogodzenia swoim nacjonalistycznym ambicjom są gotowe zaostrzyć stosunki pomiędzy Łotwą i Rosją oraz sprowokować animozje pomiędzy Łotyszami i Rosjanami.

Duma Państwowa kategorycznie odrzuca pretensje Łotwy wobec rosyjskich ziem, zdecydowanie potępia dyskryminacyjną teorię i praktykę łotewskich władz, wymierzone przeciwko obywatelom Rosji oraz naszym rodakom mieszkającym na Łotwie, którym rosyjscy parlamentarzyści wyrażają swoje nieustające wsparcie.

W celu ukrócenia dyskryminacji ludzi na Łotwie ze względu na język Duma Państwa zwraca się do Prezydenta Federacji Rosyjskiej B. Jelcyna i Rządu Federacji Rosyjskiej z wnioskiem o rozważenie wprowadzenia sankcji ekonomicznych wobec Republiki Łotewskiej, do czasu pełnego zagwarantowania na terytorium Republiki Łotewskiej przestrzegania praw i wolności człowieka, niezależnie od narodowości i obywatelstwa. Duma Państwowa przy rozpatrywaniu kwestii dotyczących stosunków między Federacją Rosyjską i Republiką Łotewską opierać się będzie na tym, w jaki sposób są przestrzegane na Łotwie prawa człowieka, gwarantowane przez ogólnie uznane zasady i normy prawa międzynarodowego.

Duma Państwowa zwraca uwagę Organizacji Narodów Zjednoczonych, Rady Europy, Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, całej światowej wspólnoty na wyżej przedstawione problemy, aby nie dopuścić do nasilenia narodowo-radykalnych nastrojów w najwyższym ustawodawczym organie Łotwy i umocnienia w tym kraju ustroju dyskryminującego ludzi ze względu na język i narodowość, została przedstawiona odpowiednia ocena prawna przyjętej przez Sejm Republiki Łotewskiej tzw. „deklaracji o okupacji Łotwy”.

Moskwa

4 października 1996 r.

Odpowiedź Władimira Putina na pytania telewizji estońskiej podczas konferencji prasowej podsumowującej szczyt Rosja–Unia Europejska 10 maja 2005 r.²⁹⁷

Estońska telewizja: Pytanie do Pana Putina. Jakie terytorialne żądania ma Estonia [wobec Rosji – przyp. M. W.]? O ile wiem, ich nie ma. Tak więc o czym Pan mówi? I drugie pytanie: dlaczego Panu tak trudno powiedzieć: „przepraszamy za okupację”? Jeżeli Pan to powiedział, moglibyśmy bardzo łatwo żyć razem.

Władimir Putin: Dziękuję Pani bardzo za pytania. Są one bardzo aktualne. Rozpocznę od drugiego. Pani tak dobrze mówi po rosyjsku, że jestem przekonany, iż czyta Pani nie gorzej. Proszę wziąć postanowienie Zjazdu Deputowanych Ludowych z 1989 r., gdzie czarno na białym jest napisane: Zjazd Deputowanych Ludowych potępia pakt Ribbentrop–Mołotow i uważa go za pozbawiony podstaw prawnych. Nie oddawał on poglądów narodu radzieckiego, lecz był osobistą sprawą Hitlera i Stalina.

Co jeszcze można powiedzieć bardziej jasno i precyzyjnie w tej kwestii? Czy Pani chce, żebyśmy to robili co roku? Co jeszcze trzeba powiedzieć, jak Pani myśli? Uważamy, że ta kwestia jest zamknięta. Koniec. Wracać do tego więcej nie będziemy: powiedzieliśmy to jeden raz i wystarczy.

Teraz odnośnie do okupacji. Sądzę, że w 1918 r. w rezultacie pokoju brzeskiego doszła do skutku umowa pomiędzy Niemcami a Rosją i Rosja faktycznie przekazała część swoich terytoriów pod kontrolę Niemiec. Od tego rozpoczęła się współczesna estońska państwowość. A w 1939 r. doszło do drugiej umowy między Rosją i Niemcami i Niemcy zwrócili Rosji te terytoria. W 1939 r. weszły one w skład Związku Radzieckiego. Czy było to dobre, czy złe? Teraz nie będziemy o tym rozmawiać, to jest historia. Myślę, że to była znów umowa, w której wymienną monetą były małe państwa i małe narody. Niestety, takie były realia tamtego życia, tak samo jak realia kolonialnej przeszłości krajów europejskich, tak samo, jak wykorzystywanie pracy niewolniczej w Stanach Zjednoczonych. Czy nadal będziemy codziennie pozwalać umarłym łapać nas za rękaw, by mogli przeszkadzać nam iść naprzód?

Tak więc: jeżeli w trzydziestym dziewiątym roku kraje bałtyckie weszły w skład Związku Radzieckiego, to w czterdziestym piątym Związek Radziecki nie mógł ich okupować, dlatego że były one jego częścią. Studiowałem na uniwersytecie, chociaż być może nie uczyłem się bardzo dobrze (dlatego że dużo piłem piwa w wolnym czasie), ale mimo wszystko to i owo jeszcze pamiętam z tego. Coś jeszcze u mnie w głowie zostało: mieliśmy dobrych nauczycieli. To odnośnie do drugiego pytania.

Poprzednie pytanie związane jest z uregulowaniem kwestii granicy z Estonią. Chwała Bogu, nie mamy problemów z Estonią.

Jeszcze pracując w Leningradzie i Petersburgu, prowadziłem rozmowy w imieniu rządu rosyjskiego, brałem udział w tych negocjacjach z estońską stroną. Omawiano wówczas zagadnienia podobnego charakteru i zapewne Pani o tym pamięta.

²⁹⁷ Пресс-конференция по итогам встречи на высшем уровне Россия – Европейский союз, [on-line] <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/05/88013.shtml>, dostęp: 25 IV 2014.

Ku pochwie estońskich partnerów trzeba powiedzieć, że zajęli oni pragmatyczną pozycję wobec swoich interesów narodowych. Ustaliliśmy już z nimi warunki podpisania dokumentów. Jesteśmy gotowi to zrobić, mimo że wasze władze przyjęły błędną moim zdaniem decyzję: nie przyjeżdżać 9 maja do Moskwy. Myślę, że była to pomyłka, ale to sprawa strony estońskiej. Nie będziemy na podstawie tego psuć stosunków i zaostreżać sytuacji. Przekazałem polecenie Ministerstwu Spraw Zagranicznych, aby podpisać z Estonią ten układ.

Jeżeli chodzi o inne kwestie o charakterze terytorialnym, to takie problemy istnieją między Rosją a Łotwą, która w istocie podniosła kwestię o przekazaniu jej rejonu pytałowskiego w obwodzie pskowskim, powołując się na traktat z 1920 r. Jak nam oznajmiono, Łotwa jest gotowa podpisać z nami układ graniczny, ale do tekstu tego dokumentu łotewscy politycy chcą włączyć zastrzeżenie z odnośnikiem do traktatu z 1920 r., zgodnie z którym rejon pytałowski należy do Łotwy.

Wie Pani, że w rezultacie rozpadu Związku Radzieckiego Federacja Rosyjska straciła dziesiątki tysięcy swoich odwiecznych terytoriów. I co, proponuje Pani teraz zacząć dzielić wszystko od początku? Oddać nam Krym, część terytoriów innych republik Związku Radzieckiego i tak dalej? Niech zwrócą nam wówczas Kłajpedę. Rozpocznijmy teraz dzielić wszystko w Europie. Tego Pani chce? Przecież zapewne nie? Wzywamy łotewskich polityków, aby przestali zajmować się polityczną demagogią i zajęli się konstruktywną pracą. Rosja jest na nią gotowa.

Oświadczenie Rady Federacji Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej w związku z sytuacją wokół pomnika żołnierza-wyzwolicieła w Tallinnie²⁹⁸

Estońscy radykałowie doprowadzili swoim planem do krwawych starć, do których doszło w Tallinnie 26-27 kwietnia 2007 r. I tego należało się spodziewać. Rada Federacji Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej niejednokrotnie ostrzegała estońskie władze przed zgubnym charakterem idei demontażu pomnika żołnierza-wyzwolicieła w Tallinnie. Niestety, liczne protesty społeczności: rosyjskiej, estońskiej i międzynarodowej, nie zdołały zapobiec beczelnemu wybuchowi neonazistów, szeroko reprezentowanych w rządzie państwa estońskiego.

Demontaż pomnika żołnierzy radzieckich w przeddzień 9 maja – to w sumie tylko detal w zgubnej dla samego narodu estońskiego polityce, prowadzonej przez prowincjonalnych wielbicieli nazizmu. Nieodpowiedzialnie zapominają oni, że politycy przychodzą i odchodzą, a narody istnieją stale. Demontaż pomnika i natrząsanie się ze szczątków pogrzebanych żołnierzy są tylko świadectwem mściwego stosunku zarówno wobec Rosjan z woli historii żyjących na terytorium Estonii, jak i wobec Rosji.

²⁹⁸ Заявление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации в связи с ситуацией вокруг памятника воину-освободителю в Таллине, [on-line] http://www.latvia.mid.ru/news/ru/07_007.html, dostęp: 25 IV 2014.

Za wstrętne należy uznać, że estońscy neonaziści, którzy przekształcili swoje zwycięstwo w wyborach w triumf rewanżyzmu, czują dziś pełną bezkarność.

Bruksela milczy, stanąwszy w pozie postronnego obserwatora ekscesów wyczynianych przez rząd Estonii – państwa członkowskiego Unii Europejskiej i NATO. Wierna zasadom dobrosąsiedzkiej polityki zagranicznej, Rosja cały czas ograniczała się do ostrzeżeń, mając nadzieję jeżeli nie na historyczną przyzwoitość, to przynajmniej na pragmatyzm estońskiego rządu. Nasze nadzieje się nie sprawdziły. Wystarczy!

Rada Federacji Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej wzywa rząd Federacji Rosyjskiej do przyjęcia szeregu środków, łącznie z najostrzejszymi, nie wykluczając zerwania stosunków dyplomatycznych, z oczywistością świadczących o katarycznym braku akceptacji przez obecną Rosję barbarzyńskiego stosunku estońskich władz wobec pamięci tych, którzy zwyciężyli faszyzm w imię triumfu powszechnych wartości, brutalnie deptanych przez prowincjonalnych neonazistów współczesnej Estonii.

Moskwa

27 kwietnia 2007 r.

O Fundacji „Pamięć Historyczna”²⁹⁹

Fundacja „Pamięć Historyczna” jest niekomercyjną organizacją społeczną stworzoną jesienią 2008 r. Celem działalności Fundacji jest wsparcie obiektywnych badań naukowych rosyjskiej i wschodnioeuropejskiej historii XX w.

Fundacja realizuje swoje zadanie poprzez:

- poznanie aktualnych kart rosyjskiej i wschodnioeuropejskiej historii XX w.;
- wsparcie dla przeprowadzenia badań nad aktualnymi kartami rosyjskiej i wschodnioeuropejskiej historii XX w.;
- wsparcie dla wydania studiów dotyczących aktualnych kart rosyjskiej i wschodnioeuropejskiej historii XX w.;
- organizację konferencji naukowych i „okrągłych stołów”;
- prezentację rezultatów badań dotyczących aktualnych kart rosyjskiej i wschodnioeuropejskiej historii XX w. w środkach masowego przekazu;
- współdziałanie z federalnymi i terenowymi organami ustawodawczej i wykonawczej władzy Federacji Rosyjskiej w zgodzie z celami i zadaniami Fundacji;
- współdziałanie z rosyjskimi i zagranicznymi mediami i organizacjami pozarządowymi w ramach realizacji działalności ustawowej;
- organizację wymian naukowych z zagranicznymi centrami badawczymi i instytucjami, w zgodzie z celami i zadaniami Fundacji;

²⁹⁹ О Фонде „Историческая Память”, [on-line] <http://historyfoundation.ru/ru/about.php>, dostęp: 25 IV 2014.

- działalność wydawniczą, informacyjną, oświatową, wykładową.
Dyrektorem Fundacji jest historyk Aleksandr Diukow.

Dekret
Prezydenta Federacji Rosyjskiej
O Komisji przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Przeciwdziałania
Próbowi Fałszowania Historii na Niekorzyść Interesów Rosji³⁰⁰

W celu zapewnienia uzgodnionej ze sobą działalności federalnych organów władzy państwowej, organów władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej i organizacji nakierowanej na przeciwdziałanie próbom fałszowania historii na niekorzyść interesów Rosji postanawiam:

1. Utworzyć Komisję przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Niekorzyść Interesów Rosji.
2. Zatwierdzić załączone:
Regulamin Komisji przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Niekorzyść Interesów Rosji.
Skład Komisji przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Niekorzyść Interesów Rosji.
3. Niniejszy dekret wchodzi w życie z dniem jego podpisania.

Moskwa, Kreml
15 maja 2009 r.
Nr 549

Regulamin Komisji przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Przeciwdziałania
Próbowi Fałszowania Historii na Niekorzyść Interesów Rosji

1. Niniejszy regulamin określa tryb działalności Komisji przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej ds. Przeciwdziałania Próbowi Fałszowania Historii na Niekorzyść Interesów Rosji (dalej – Komisja).
2. Komisja w swojej działalności kieruje się Konstytucją Federacji Rosyjskiej, prawem federalnym, dekretemi i rozporządzeniami Prezydenta Federacji Rosyjskiej, a także niniejszym regulaminem.

³⁰⁰ Nie przytaczam składu komisji będącego załącznikiem do niniejszego dokumentu. *Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 № 549 „О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России”*, [on-line] <http://graph.document.kremlin.ru/page.aspx?1013526>, dostęp: 25 IV 2014.

3. Regulamin Komisji i jej skład zatwierdzany jest przez Prezydenta Federacji Rosyjskiej.
4. Podstawowymi zadaniami komisji są:
 - a) gromadzenie i analiza informacji o fałszowaniu historycznych faktów i wydarzeń, nakierowanych na pomniejszenie międzynarodowego prestiżu Federacji Rosyjskiej, i przygotowanie stosownych raportów Prezydentowi Federacji Rosyjskiej;
 - b) wypracowanie strategii przeciwdziałania próbom fałszowania historycznych faktów i wydarzeń podejmowanym w celu wyrządzenia szkody interesom Rosji;
 - c) przygotowanie propozycji Prezydentowi Federacji Rosyjskiej odnośnie do realizacji środków nakierowanych na przeciwdziałanie próbom fałszowania historycznych faktów i wydarzeń, szkodzącym interesom Rosji;
 - d) rozpatrzenie propozycji i koordynacja działalności organów federalnych władzy państwowej, organów władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej i organizacji w sprawach przeciwdziałania próbom fałszowania historycznych faktów i wydarzeń na niekorzyść interesów Rosji;
 - e) wypracowanie rekomendacji w kwestii adekwatnej reakcji na próby fałszowania historycznych faktów i wydarzeń na niekorzyść interesów Rosji oraz w kwestii neutralizacji możliwych negatywnych następstw.
5. Komisja w celu wypełnienia nałożonych na nią podstawowych zadań ma prawo:
 - a) zwracać się o udostępnienie i otrzymywać w ustanowionym porządku niezbędne materiały od organów federalnych władzy państwowej, organów władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej i organizacji;
 - b) tworzyć grupy robocze odnośnie do kwestii wchodzących w kompetencje komisji spośród przedstawicieli organów państwowych, uczonych i specjalistów;
 - c) zapraszać na swoje obrady przedstawicieli federalnych organów władzy państwowej, organów władzy państwowej podmiotów Federacji Rosyjskiej i organizacji.
6. Członkowie Komisji biorą udział w jej pracy na zasadach publicznych.
7. Posiedzenia Komisji odbywają się nie rzadziej niż dwa razy w roku.
8. Organizacyjno-techniczne, informacyjne i dokumentacyjne zabezpieczenie działalności Komisji zapewnia Ministerstwo Edukacji i Nauki Federacji Rosyjskiej.

Zatwierdzony
Dekretem Prezydenta Federacji Rosyjskiej
z 15 maja 2009 r. Nr 549

Z wystąpienia patriarchy Cyryla przy pomniku Lindy w Tallinnie w 72. rocznicę sowieckiej deportacji z 14 czerwca 1941 r.³⁰¹

Oddajemy hołd tym, którzy byli niewinnie deportowani. Deportacja ta dotknęła praktycznie każdą estońską rodzinę, i nie tylko estońską – pośród deportowanych znajdowali się też ludzie rosyjskiego pochodzenia, w tym krewni metropolity Korneliusza, który dziś stoi na czele Estońskiej Cerkwi Prawosławnej. Wiemy, że przyczyną tych nieprawości była orientacja ideologiczna, która nie pozwalała na jakiegokolwiek różnicę poglądów. Z powodu okrutnych metod walki z ludnością cierpiały miliony mieszkańców Estonii, Rosji, Ukrainy, Białorusi, Mołdawii i wielu innych miejsc. Nie zapominając o przeszłości i wynosząc z niej niezbędne lekcje, nie powinniśmy dzisiejszego dnia utożsamiać z dniem wczorajszym. Jaką stanie się przyszłość, zależy od nas i od was. Właśnie my, żyjący dziś, tworzymy historię dzisiejszego i jutrzejszego dnia. Oto dlaczego, stojąc przy tym pomniku boleści, wzywam wszystkich niosących w sercach gorycz, by nie rozprzestrzeniać tej goryczy na braci i siostry, którzy żyją razem z wami. Nie zapominając o lekcjach przeszłości, powinniśmy kierować się ku przyszłości, w tym i przez wzajemne pojednanie, przez wzajemne wybaczenie, przez budowę nowych stosunków między ludźmi różnych narodowości i między narodami, przynajmniej naszych państw – Estonii i Rosji.

Niech Pan błogosławi Estonię i Rosję, nasze narody, niech pomoże przezwyciężyć bolesne następstwa przeszłości! Niech pomoże, uwzględniając lekcje przeszłości, budować naszą przyszłość tak, aby nigdy nic podobnego się nie powtórzyło, aby z naszej wspólnej historii zniknęły podziały oddalające ludzi od siebie i pochłaniające ludzką energię, która powinna być nakierowana na osiągnięcie innych celów. I niech Pan błogosławi nas wszystkich i pomoże nam wspólnie się starać, aby przyszłość była lepsza. Niech Was Pan Bóg strzeże!

Artykuł 354.1 Kodeksu Karnego Federacji Rosyjskiej „Rehabilitacja nazizmu” (wprowadzony federalną ustawą z 5 V 2014 N 128-F3)

1. Odrzucanie faktów ustanowionych wyrokiem Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w celu osądzenia i ukarania najważniejszych zbrodniarzy wojennych europejskich państw osi, pochwała zbrodni stwierdzonych we wskazanym wyroku oraz w równej mierze rozprzestrzenianie jawnie kłamliwych informacji o działalności ZSRR w latach II wojny światowej, popełnione publicznie, karane jest grzywną w rozmiarze do 300 tys. rubli lub w wysokości pensji bądź innego dochodu nabytego w okresie do lat dwóch, albo przymusowymi pracami w okresie do trzech lat, albo pozbawieniem wolności na taki sam okres.

³⁰¹ Предстоятель Русской Церкви посетил Монумент скорби в Таллине, [on-line] <http://www.patriarchia.ru/db/text/3044837.html>, dostęp: 25 IV 2014.

2. Te same czyny, popełnione przez osobę z wykorzystaniem swojego położenia służbowego lub z wykorzystaniem środków masowego przekazu, oraz w równej mierze sztuczne tworzenie dowodów oskarżenia, karane jest grzywną w rozmiarze od 100 tys. do 500 tys. rubli lub w wysokości pensji bądź innego dochodu oskarżonego nabytego w okresie od roku do lat trzech albo przymusowymi pracami w okresie do lat pięciu, albo pozbawieniem wolności na taki sam okres wraz z pozbawieniem prawa sprawowania określonych stanowisk lub zajmowania się określoną działalnością w okresie do lat trzech.
3. Rozprzestrzenianie informacji wyrażających jawny brak szacunku wobec społeczeństwa, o dniach wojennej sławy i rosyjskich dniach pamięci, związanych z obroną Ojczyzny, oraz w równej mierze profanowanie symboli wojennej sławy Rosji dokonane publicznie, karane jest grzywną w rozmiarze do 300 tys. rubli lub w rozmiarze pensji lub innego dochodu oskarżonego nabytego w okresie lat dwóch, albo przymusowymi pracami w okresie do 360 godzin, albo pracami o charakterze poprawczym w okresie do jednego roku³⁰².

³⁰² Уголовный кодекс РФ (УК РФ) от 13.06.1996 N 63-ФЗ, [on-line] http://www.consultant.ru/popular/ukrf/10_47.html#p6687, dostęp: 25 V 2014.

